

บทที่ ๒

จิตกับความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๒ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาเรื่อง จิตกับความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้ ๑) ความหมายและสภาพทั่วไปของจิต ๒) สภาวะจิตของผู้ใกล้ตาย ๓) สภาวะจิตต่อการเกิดใหม่ ๔) กรณีตัวอย่างสภาวะจิตของผู้ใกล้ตายในพระพุทธศาสนา ๕) สรุป

สิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่อุบัติขึ้นมาบนโลกใบนี้มีเพียงมนุษย์เท่านั้นที่มีความสามารถพิเศษทางจิต กล่าวคือ สามารถอบรมและพัฒนาจิตอันเป็นนามธรรมให้เกิดขึ้นภายในจิตใจของตนเองได้ คุณสมบัติอันพิเศษทางจิตนี้ช่วยให้มนุษย์สามารถค้นพบปัญญาแห่งความรู้แจ้งนานัปการ รวมถึงปัญญาแห่งการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร มนุษย์จึงถูกเรียกว่าเป็น “สัตว์ประเสริฐ” ขณะที่สัตว์โลกชนิดอื่น ๆ ที่ต่ำกว่ามนุษย์ลงไปนั้นล้วนเป็นเพียงสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งมีเพียงอาการของสัญชาตญาณของการเป็นสัตว์โลกเท่านั้น จึงทำให้พวกมันไม่อาจเข้าใจในนามธรรม และไม่อาจพัฒนาสิ่งที่เปี่ยมนามธรรมอันวิเศษนี้ได้ ดังนั้น เรื่องของจิตกับความตายจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างมากสำหรับผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ทุกคนบนโลกใบนี้

๒.๑ ความหมายและสภาพทั่วไปของจิต

จากการศึกษาความหมายของจิตในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทำให้ทราบได้ว่า คำว่า “จิต” หรือ ใจ มีความหมายเหมือนกันโดยคำว่า “จิต” เป็นภาษาบาลี ส่วนคำว่า “ใจ” เป็นภาษาสันสกฤต ที่บุคคลรู้จักกันดี ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Mind” ทั้ง ๓ คำ มีความหมายเหมือนกัน ซึ่งเป็นสภาวะที่ไม่มีรูปร่างไม่มีตัวตน และมีส่วนสัมพันธ์อยู่กับการทำงานของร่างกาย^๑ ความเป็นมาของจิตนั้นมีความน่าสนใจ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับดังนี้

---

^๑ พระบุญญฤทธิ์ รัตนุโร (นุชเทียน), “การศึกษาเปรียบเทียบภวังคจิตของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒.

๒.๑.๑ ความหมายของจิต

จิตต์ แปลว่า ความคิด มีรูปวิเคราะห์ว่า จินตน์ จิตต์ ความคิด (จินต ธาตุ ในความหมายว่า คิด ต ปัจจัย ลบ น)^๒ จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังพระบาลีที่ว่า อารมณฺ จินเตตฺติ = จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “จิต”^๓ ชื่อเรียกของ “จิต” ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันพระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ^๔ และในอรรถกถาได้อธิบายคำว่า “จิต” ในพระไตรปิฎกไว้ว่า ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร, ชื่อว่า มโน เพราะรับรู้อารมณ์, ชื่อว่า มานัส เพราะมีธรรมชาติที่สัมปยุตกับมโน หรือมานัสก็คือใจนั่นเอง, ชื่อว่า หทัย เพราะอยู่ภายใน, ชื่อว่า ปันพระ เพราะธรรมชาติที่ผ่องใส, ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม เป็นแดนแห่งใจ, ชื่อว่า มนินทริย เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์, ชื่อว่า วิญญาณ เพราะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ, ชื่อว่า วิญญาณขันธ เพราะเป็นกองแห่งวิญญาณ, ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น^๕

ชื่อของจิตทั้ง ๑๐ ดังที่กล่าวมานี้ จะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน เป็นไวพจน์ คือ เป็นชื่อที่ใช้แทน “จิต” มีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะ แต่ที่เรียกชื่อไปต่าง ๆ กันเป็นเพราะว่า มีหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน งานของจิตที่เป็นงานหลักมี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑) รับ (เวทนา) ๒) จำ (สัญญา) ๓) คิด (สังขาร) ๔) รู้ (วิญญาณ)^๖ และในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๗.

^๓ วรณสิทธิ ไวยะเสวี, **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๑ จิตปรมัตถ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (นครปฐม : มูลนิธิแนบมหานิรานนธ์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐.

^๔ ชู.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๓.

^๕ ชู.ม.อ. ๑/๒๒-๒๓, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิทเทส พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๙ ข้อ ๑ หน้า ๓, คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส มานวปัญหานิทเทส อชิตมานวปัญหา พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๐ ข้อ ๘ หน้า ๖๘.

^๖ ปิ่น มุทุกันต์, **ปาฐกถาเรื่องจิต**, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๘.

ประมวลศัพท์ ได้แสดงความหมายของจิตไว้ว่า จิต, จิตต์ หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ^๗

จากการศึกษาความหมายของจิตพอสรุปได้ว่า “จิต” หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ มีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ มีชื่อเรียกต่างกันปรากฏอยู่ใน พระไตรปิฎก ได้แก่ จิต มโน มานัส หทัย ปันธระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุ มีความแตกต่างกันโดยพยัญชนะ ที่เรียกชื่อไปต่าง ๆ กัน ก็เพราะจิตมีหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน

๒.๑.๒ ความหมายและคำไวพจน์ของจิต

คำไวพจน์ของจิตทั้ง ๑๐ คำ ได้แก่ จิต มโน หทัย มานัส ปันธระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ และมโนวิญญานธาตุ^๘ ในแต่ละคำนี้มีอธิบายไว้ดังนี้

คำว่า “มโน” มาจากธาตุ “มน” แปลว่า คิด หรือ รู้ ซึ่งหมายถึง ใจนั่นเอง เช่น ในคำว่า มโนบุพพกมา^๙ แปลว่า มีใจเป็นประธาน ถ้าคำว่า “มโน” ใช้คู่กับคำว่า “วิญญาน” เป็น “มโนวิญญาน” แปลว่า การรู้ทางใจ คือ ความคิดนึกทางใจ

คำว่า “มานัส” หรือ มนัส แปลว่า ฉันทะอันมีในใจ มาจากธาตุ “มน” แปลว่า รู้ หรือ คิดนึก ซึ่งมีความหมายเช่นเดียวกันกับคำว่า มโน

คำว่า “หทัย” มาจากธาตุ “หฺร” + ย ปัจจัย (เปลี่ยน ร เป็น ท) “หฺร” แปลว่า จับเอา ยึดเอา ถือเอา ดังนั้น คำว่า “หทัย” จึงหมายถึง สภาพที่ยึดจับ (อารมณ์) ซึ่งก็คือ วิญญาน หรือ ใจนั่นเอง เช่น คำว่า “หทยคมวาจา” แปลว่า ถ้อยคำอันจับใจ หรือคำว่า “นิพพิณนหโย”^{๑๐} แปลว่า ผู้มีใจเปื้อนหน่าย ความหมายเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า หทัยนั้น มีนัยบ่งถึงความรู้สึกนึกคิดด้วย นอกจากนี้ “หทัย” ยังมีความหมายเชิงรูปธรรมด้วย เรียกว่า หทัยรูป หรือหทัยวัตถุ ซึ่งเป็นหนึ่งในจำนวนอุปาทายรูป ๒๔

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖๒.

^๘ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวิเศษ, อรรถกถาอัฐสาลินี ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ, ๒๕๒๑), หน้า ๑๓๔-๑๔๕.

^๙ ดูในพระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปัทมฎกกา แปล ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๒-๓๔.

^{๑๐} ดูในพระพุทธโฆษาจารย์, พระธัมมปัทมฎกกา แปล ภาค ๑, หน้า ๑๘.

คำว่า “**ปณฺฑิต**” แปลว่า ธรรมชาติที่ผุดผ่อง ขาว หรือ ไส้กระจ่าง หมายถึง จิตปกติ หรือ ภาวจิต คำว่า “**ปณฺฑิต**” เป็นคำที่แสดงให้เห็นว่า จิตนี้แม้จะเศร้าหมองขุ่นมัว สูญเสียความเป็นสภาพเดิมไป แต่ก็สามารถทำให้ผ่องใสได้ สิ่งที่ทำให้จิตสูญเสียความเป็นธรรมชาติเดิมของตนไป เรียกว่า “**อุปกิเลส**”^{๑๑} หมายถึง สิ่งที่ทำให้ใจขุ่นมัว เช่น อภิขณาวิสมโลภะ (คิดเพ่งเล็งอยากได้) พยาบาท (คิดร้าย) โภธะ (ความโกรธ) เป็นต้น ที่จรเข้ามาเพราะความไม่มีสติสัมปชัญญะในการควบคุมจิตแล้วทำภวังคจิตที่บริสุทธิ์ ผุดผ่องแต่เดิม กลายเป็นธรรมชาติเศร้าหมองขุ่นมัวไป แต่จิตนั้นก็ยังสามารถทำให้ผ่องใสบริสุทธิ์ปราศจากอุปกิเลสได้ โดยปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น เมื่อจิตดำรงอยู่ในฌานขั้นที่ ๔ จะมีลักษณะผ่องใสปราศจากอุปกิเลส และลักษณะจิตเช่นนี้ กล่าวได้ว่าเป็นจิตที่มีความบริสุทธิ์ไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ภายนอก อ่อนโยน และเหมาะแก่การนำไปใช้พิจารณากิจการงานต่าง ๆ สามารถบังคับควบคุมให้เป็นไปตามความต้องการของเราได้ทั้งหมด มีสมรรถภาพสูงในการหยั่งรู้สิ่งทั้งหลายได้ตามความเป็นจริง

คำว่า “**มนายตนะ**” แปลว่า ที่เชื่อมต่อ คือ ใจ ได้แก่ ความคิดนึก อวัยวะที่ทำให้ความคิดนึกเกิด กล่าวคือ สมอ ซึ่ง เป็นเซลล์ที่สามารถก่อให้เกิดความคิดนึกทางใจเป็นอายตนะภายในมาจากธาตุ มน “ใจ” + อายตนะ (ที่ติดต่อหรือที่เชื่อมต่อ = สมอ) ดังนั้น มนายตนะ จึงหมายถึง สมอ ซึ่งเป็นตัวเชื่อมต่อให้วิญญาณรับรู้ธรรมารมณ์ ในประเด็นนี้ มุ่งกล่าวถึงนัยของสมอ ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับวิญญาณอย่างใกล้ชิดในฐานะที่เป็นอายตนะหนึ่งในบรรดาอายตนะทั้ง ๖ คือ จักขวยตนะ (ตา) โสตายตนะ (หู) ฆานายตนะ (จมูก) ชิวหายตนะ (ลิ้น) กายายตนะ (กาย) และ มนายตนะ (สมอ)

คำว่า “**มนินทรี**” แปลว่า อินทรี คือ ใจ มาจากธาตุ มน + อินทรี (ความสำคัญ หรือ ความเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ของตน ซึ่งอินทรีแต่ละอย่างไม่สามารถทำหน้าที่แทนกันและกันได้) ดังนั้น มนินทรี จึงแปลว่า ความเป็นใหญ่ หรือความสำคัญในการรับรู้อารมณ์ทางมโนทวาร และถือว่าเป็นตัวกระตุ้นทำให้อินทรีอื่น ๆ เช่น จักขุนทรี กายินทรี เป็นต้น ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ของตน

คำว่า “**วิญญาณขันธ์**” แปลว่า กอง หรือส่วนแห่งวิญญาณ เป็นศัพท์ที่บัญญัติใช้ในขันธ์ ๕ เพื่อแสดงว่า วิญญาณนั้น เป็นกลุ่มของสภาวะธรรม ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในขันธ์ทั้ง ๕

^{๑๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗๑/๑๘๑., อ.อ.ก.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๕๓.

คำว่า “มโนวิญญาณธาตุ” แปลว่า ธาตุ คือ มโนวิญญาณ ได้แก่ ความคิดนึก หมายถึง วิญญาณ ซึ่งเป็นตัวรับรู้อารมณ์ทางมโนทวาร ในการจำแนกธาตุออกเป็นประเภทต่าง ๆ ถ้าในธาตุ ๖ เรียกว่า วิญญาณธาตุ แปลว่า ธาตุรู้ ในธาตุ ๑๘ เรียกว่า มโนธาตุ แปลว่า ธาตุ คือ ใจ ได้แก่ ความคิดนึก กล่าวคือ สักแต่ว่ารับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัส ฉะนั้น มโนวิญญาณธาตุ^{๑๒} จึงเป็นธาตุรู้อย่างหนึ่งในธาตุทั้ง ๑๘

คำว่า วิญญาณขันธ์ และวิญญาณธาตุทั้งสองนี้ ชี้ให้เห็นนัยสำคัญของวิญญาณว่าเป็นอีกส่วนหนึ่งของร่างกาย ที่มีเกี่ยวเนื่องกับร่างกายอย่างใกล้ชิด จิต แปลว่า วิจิตร แบ่งออกเป็น ๖ นัย คือ^{๑๓}

๑. วิจิตรเพราะการกระทำ หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะสร้างสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างวิจิตร
๒. วิจิตรด้วยตนเอง หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีความวิจิตรในตัวเอง เพราะจิตนั้น สามารถสิ่งต่าง ๆ ให้วิจิตรได้ เพราะจิตมีความวิจิตรในตัวเอง กล่าวคือ ในสภาพของจิตนั่นเอง มีทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และวิบาก ด้วยเหตุที่จิตมีความวิจิตรในตัวเองนี้ จึงทำให้วัตถุสิ่งของและรูปพรรณสัณฐานของสัตว์โลกทั้งหลายแตกต่างกันไป
๓. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะถูกกรรมกิเลส ทำให้วิจิตร คือ จิตนี้เป็นตัวเก็บสั่งสม กิเลส กรรม และวิบากไว้ ตามหลักของวิภูษะ กล่าวคือ กิเลสเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม กรรมเป็นปัจจัยให้เกิดวิบาก และวิบากก็เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสอีก หมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้ไม่มีสิ้นสุด
๔. วิจิตรในการรักษาวิบาก หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะวิบากทำให้วิจิตร ความวิจิตรในที่นี้ หมายถึง คุณสมบัติต่าง ๆ เช่น ความรู้ ความถนัด ความสามารถ ความเคยชิน อุปนิสัย เป็นต้น อาการหรือคุณสมบัติที่แตกต่างกันเหล่านี้เป็นความวิจิตรของจิต เกิดมาจากจิต จิตเป็นผู้เก็บรักษาไว้ เพราะฉะนั้น พฤติกรรมทางกาย การพูด ความคิดนึกทุกอย่างได้ถูกเก็บไว้ในจิต อันเป็นส่วนของภวังคจิต และคุณสมบัติเหล่านี้ ไม่มีการสูญหาย พร้อมทั้งจะแสดงตัวออกมาเสมอเมื่อโอกาสเหมาะสม

^{๑๒} อุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, โดยพระราชวรมุนีและคณะแปลจากภาษาอังกฤษของพระเอฮารา, พระโสมเถระและพระมหินทเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๒๘.

^{๑๓} พระสุเมธคณาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๗๔.

๕. วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตน หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่งสมไว้ซึ่งการสืบทอดเพื่อดำรงสภาพของตนไว้ต่อไป จิตนั้นเป็นธรรมชาติที่เกิดดับต่อเนื่องตลอดเวลา ก่อนที่จิตขณะเก่าจะดับไป ก็จะมีเชื้อเดิมเอาไว้เป็นเหตุให้จิตขณะใหม่ที่เกิดขึ้นสืบทอดเนื่องกันไปไม่มีที่สิ้นสุด

๖. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายความว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตรมากมาย จิตนี้จะว่างจากอารมณ์ไม่ได้ เพราะอารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิต จิตจะต้องรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ ทั้งในด้านการเห็นรูป (รูปารมณ์) ฟังเสียง (สัททารมณ์) ดมกลิ่น (คันธารมณ์) ลิ้มรส (รสารมณ์) รู้สัมผัสกาย (โผฏฐัพพารมณ์) และนึกคิดเรื่องต่าง ๆ ในใจ (ธรรมารมณ์) สับเปลี่ยนหมุนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖^{๑๔}

ดังนั้น จากความหมายแสดงให้เห็นได้ว่าความวิจิตรของจิตที่มีอยู่ในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายนั้น ซึ่งมีวิวัฒนาการสูง ได้สั่งสมสมรรถภาพต่าง ๆ ไว้มากมาย ทำให้สภาพของจิตมีสภาวะและคุณลักษณะแตกต่างกันตามประเภท จิต จึงหมายถึง สภาพที่ยึดจับ (อารมณ์) สภาวะที่รู้อารมณ์ ความคิดนึก หรือ รู้ สั่งสม มีอารมณ์อันวิจิตร คำว่า จิต จึงมีคำไวพจน์อยู่ ๑๐ คำ ดังที่กล่าว

๒.๑.๓ ความสำคัญของจิต

เมื่อชีวิตคือความเป็นอยู่ การดำรงอยู่ ทางพระพุทธศาสนากล่าวว่า เป็นการดำรงอยู่ของขั้นทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ จึงมีผลมาจากขั้น ๕ ย่นย่อเป็น ๒ กล่าวคือ ร่างกายกับจิต ที่ต้องพึ่งพาอาศัยอย่างสอดประสานสัมพันธ์กัน และแยกออกจากกันไม่ได้ นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังได้อธิบายลักษณะของชีวิตที่มีความเป็นไปตามธรรมชาติ ว่าต้องอาศัยความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยทั้งหลาย และเรียกความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันนี้ว่า “กฎธรรมชาติ” ซึ่งปรากฏในหลักธรรม ๒ หมวด คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท โดยที่ไตรลักษณ์เป็นหลักธรรมที่มุ่งแสดงให้เห็นถึงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย รวมทั้งชีวิตว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ว่าตัวไม่ตัวตน ส่วนปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่แสดงให้เห็นถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นสืบทอดกันเป็นกระแสจนมองเห็นลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ จากความไม่มีตัวตน เพราะเหตุที่สิ่งทั้งหลายต่างอาศัยกลุ่มของเหตุปัจจัยต่าง ๆ เป็นตัวเกิดให้มันเป็นอย่างเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันไม่ขาดสาย ฉะนั้น จิตจึงมีความสำคัญกับกายดังที่กล่าว

๒.๑.๔ ประเภทของจิต

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

ในพระอภิธัมมัตถสังคหะแบ่งจิต หรือ วิญญาณ ออกเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง โดยแบ่งออกเป็น ๙ นัย ดังนี้^{๑๕}

๑. ชาติเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยชาติ มี ๔ ชาติ ได้แก่ กุศลชาติ จิตฝ่ายกุศล, อกุศลชาติ จิตฝ่ายอกุศล, วิปากชาติ จิตที่เป็นฝ่ายวิปาก, และกิริยาชาติ จิตที่เป็นฝ่ายกิริยา

๒. ภูมิเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยภูมิ มี ๔ ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ ระดับจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ, รูปภูมิ ระดับจิตที่เกิดอยู่ในรูปภพ คือ จิตผู้ได้รูปฌาน, อรูปภูมิ ระดับจิตที่เกิดอยู่ในอรูปภพ คือ จิตผู้ได้รูปฌาน, โลกุตตรภูมิ ระดับจิตของพระอริยะสูงกว่าโลกียภูมิข้างต้น

๓. โสภณเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่อิงตามประเภทหนึ่ง เรียกว่า โสภณจิตและประเภทจิตที่เหลือนอกนั้น เรียกว่า อโสภณจิต

๔. โลกเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่อยู่ในโลกทั้ง ๓ มี กามโลก รูปโลก และอรูปโลก เรียกว่า โลภียจิต กับจิตที่พ้นจากความเป็นไปในโลกทั้ง ๓ ที่เรียกว่า โลกุตตรจิต

๕. เหตุเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ที่เรียกว่า สเหตุกจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ และที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ที่เรียกว่า อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

๖. ฌานเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตที่สามารถกระทำฌาน เรียกว่า ฌานจิต และไม่สามารถกระทำฌาน เรียกว่า อฌานจิต

๗. เวทนาเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยการเสวยอารมณ์ ได้แก่ จิตที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนา การเสวยความสุขทางกาย, ทุกขเวทนา การเสวยความทุกข์ทางกาย, โสมนัสเวทนา การเสวยความสุขทางใจ, โทมนัสเวทนา การเสวยความทุกข์ทางใจ, อุเบกขาเวทนา การเสวยอารมณ์ที่เป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์

๘. สัมปโยคเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยสัมปยุตและวิปยุต

๙. สังขารเภทนัย คือ การแยกประเภทของจิตโดยสภาพมีกำลังแก่กล้า เรียกว่า อสังขาริก และสภาพที่มีกำลังอ่อนกว่า เรียกว่า สสังขาริก^{๑๖}

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารามาสถิต*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : ทิพยวิสุทธี การพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๗.

^{๑๖} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารามาสถิต*, หน้า ๒๗.

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาานิยมเรียกวิญญาณว่า “จิต” ในการแบ่งจิตออกเป็นประเภทต่าง ๆ นี้เป็นการแสดงสภาวะของจิตในรายละเอียดในแต่ละภพภูมิ เมื่อกล่าวถึงจิตของสรรพสัตว์ ย่อมไม่มีเฉพาะแต่จิตเท่านั้น แต่ยังมีเจตสิกที่เกิดดับพร้อมกับจิตอีกด้วย^{๑๗} อนึ่ง สภาวะของจิตหรือวิญญาณทุกประเภทรูปนั้น มีการเกิด - ดับอยู่เสมอ หลักฐานเกี่ยวกับการเกิดดับของจิตหรือวิญญาณตามเหตุปัจจัย จะเห็นได้ชัดเจนจากคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๒.๑.๕ การเกิดขึ้นของจิตและสถานที่เกิดของจิต

การเกิดขึ้นของจิต (วิญญาณขันธ์) จะเกิดขึ้นโดยมีเจตสิก ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ จะเกิดขึ้นร่วมด้วยเสมอ ถ้าพึงจิตอย่างเดียวไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย จิตเปรียบเสมือนนาฬิกา เจตสิกเปรียบเสมือนชิ้นส่วนและเฟืองจักรต่าง ๆ ที่ทำให้นาฬิกาทำงานได้ จิตและเจตสิกจะแยกจากกันไม่ได้ต้องเกิดร่วมกันอิงอาศัยกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้นจะต้องมี เจตสิกประกอบปรุงแต่งด้วยเสมอ สถานที่เกิดของจิตนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๖ แห่ง^{๑๘} คือ

- ๑) ที่ตา เพื่อทำหน้าที่เห็นรูปที่ปรากฏทางตา จิตนี้มีชื่อว่า จักขุวิญญาณ (จักขุ = ตา)
- ๒) ที่หู เพื่อทำหน้าที่ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู จิตนี้มีชื่อว่า โสทรวินญาณ (โสท = หู)
- ๓) ที่จมูก เพื่อทำหน้าที่รู้กลิ่นที่ปรากฏทางจมูก จิตนี้มีชื่อว่า ชานวิญญาณ (ชาน = จมูก)
- ๔) ที่ลิ้น เพื่อทำหน้าที่รู้รสที่ปรากฏทางลิ้น จิตนี้มีชื่อว่า ชิวหาวิญญาณ (ชิวหา = ลิ้น)
- ๕) ที่กาย เพื่อทำหน้าที่รับความรู้สึกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย จิตนี้มีชื่อว่า

กายวิญญาณ

- ๖) ที่ใจ เพื่อทำหน้าที่ รู้สึก นึก คิด ทางใจ จิตนี้มีชื่อว่า มโนวิญญาณ (มโน = ใจ)

๒.๑.๖ จิตกับอารมณ์

จิต เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่อยู่อารมณ์ อารมณ์ เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ ถ้าจิตรู้สิ่งใดสิ่งนั้นคือ อารมณ์ หากกล่าวโดยสรุปก็คือ จิตเป็นผู้รู้ อารมณ์เป็นสิ่งที่ถูกรู้ คำว่า “อารมณ์” ในที่นี้หมายถึง

^{๑๗} เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่เกิดกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และอาศัยเหตุปัจจัยอันเดียวกันกับจิต เจตสิก ได้ชื่อว่าเป็นคุณสมบัติของจิต แบ่งออกเป็น ๕๒ ประเภท จิตและเจตสิกจึงไม่สามารถแยกออกจากกันได้จิตเปรียบเสมือนดวงไฟ เจตสิกก็เปรียบเสมือนแสงสว่างของดวงไฟ.

^{๑๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตรชั้นจุฬอาภิธรรมิกะโท, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๙๐. หน้า ๓๑-๓๗.

เป็นที่ยินดี^{๑๙} เครื่องยึดหน่วงจิต อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่นึกคิด มิได้มีความหมายดังที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เสีย หรือมิได้หมายถึง สภาพนิสสัยใจคอ เช่น อารมณ์เย็น อารมณ์ร้อน อารมณ์ขัน เป็นต้น จิตที่เกิดขึ้นแต่ละขณะจะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เช่น ในขณะที่เราดูโทรทัศน์ จิตที่เห็นภาพทางตากับจิตที่ได้ยินเสียงทางหูเป็นคนละขณะกัน ขณะที่เห็นภาพก็จะได้ยินเสียง ขณะที่ได้ยินเสียงก็จะได้เห็นภาพ แต่เพราะจิตเกิดดับสลับกันเร็วมากจึงทำให้เราแยกไม่ออก และเข้าใจผิดว่าการเห็นและการได้ยินนั้นเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน จริง ๆ จิตแต่ละขณะจะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเรื่องจิตกับอารมณ์ ขอให้พิจารณาการรับอารมณ์ของจิตทางทวาร หรือ ประตู หรือช่องทางที่จิตออกมารับอารมณ์ ทั้ง ๖ ช่องทาง ดังนี้

ทางตา	→	จิตทำหน้าที่เห็น	สิ่งที่เห็น คืออารมณ์ของจิต
ทางหู	→	จิตทำหน้าที่ได้ยิน	สิ่งที่ได้ยิน คืออารมณ์ของจิต
ทางจมูก	→	จิตทำหน้าที่รู้กลิ่น	กลิ่นที่ได้รับ คืออารมณ์ของจิต
ทางลิ้น	→	จิตทำหน้าที่รู้รส	รสที่ได้รับ คือ อารมณ์ของจิต
ทางกาย	→	จิตทำหน้าที่รู้การสัมผัสถูกต้อง	สภาพเย็นร้อน อ่อนแข็ง หยาบตึง ที่สัมผัสถูกต้อง คืออารมณ์ของจิต
ทางใจ	→	จิตทำหน้าที่รู้สึก, นึก, คิด	สิ่งต่าง ๆ เรื่องราวต่าง ๆ ที่รู้สึก นึก คิด คืออารมณ์ของจิต

^{๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตรชั้นจุฬอาภิธรรมิกะโท, หน้า ๓๘-๖๑.

จิตจะว่างจากอารมณ์ไม่ได้ เมื่อจิตเกิดขึ้นทุกครั้งจะต้องมีอารมณ์ให้รู้เสมอ จิตคือตัวรู้ ส่วนอารมณ์ คือตัวถูกรู้ ถ้าไม่มีตัวถูกรู้ ตัวรู้ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้นเมื่อมีการรู้ก็ย่อมจะต้องมีสิ่งที่ถูกรู้อยู่ควบคู่กันด้วยเสมอไป จิตและอารมณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละทวาร มีชื่อเรียกโดยเฉพาะดังนี้

ทวารทั้ง ๖	ชื่อของจิตที่เกิดขึ้น ทางแต่ละทวาร	ชื่อของอารมณ์ที่ปรากฏทางแต่ละทวาร
จักขุทวาร = ตา	จักขุวิญญาณ	รูปารมณ์ = สิ่งที่เห็น
โสตทวาร = หู	โสตวิญญาณ	สัททารมณ์ = เสียงที่ได้ยิน
ฆานทวาร = จมูก	ฆานวิญญาณ	คันธารมณ์ = กลิ่นที่ได้รับ
ชีวหาทวาร = ลิ้น	ชีวหาวิญญาณ	รสารมณ์ = รสที่ได้รับ
กายทวาร = กาย	กายวิญญาณ	โผฏฐัพพารมณ์ = สภาพเย็นร้อน อ่อนแข็ง หย่อนตึง ที่สัมผัสถูกต้อง
มโนทวาร = ใจ	มโนวิญญาณ	ธัมมารมณ์ = สิ่งต่าง ๆ หรือเรื่องราวต่าง ๆ ที่ปรากฏ ทางใจ

ตารางที่ ๒.๑ จิตและอารมณ์ที่เกิดขึ้นแต่ละทวาร

๒.๑.๗ จุดเริ่มต้นของชีวิต

ดังที่กล่าวว่า ร่างกายกับจิตจะต้องพึ่งพาอาศัยสอดประสานสัมพันธ์กันและแยกออกจากกันไม่ได้ ชีวิตของมนุษย์และสัตว์ต่างเป็นเช่นเดียวกัน กล่าวคือ อาศัยกลุ่มของเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เหมือนการเกิดของต้นไม้ ต้องอาศัยเหตุ ๓ ประการ^{๒๐} ได้แก่ ๑) เมล็ดของพืช ๒) ในเมล็ดนั้นมียาง ๓) มีดินสำหรับเพาะปลูก หากขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง การเกิดขึ้นย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น การเกิดขึ้นของมนุษย์และสัตว์ก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน คือ ๑) มีจิตหรือวิญญาณ ซึ่งเปรียบเหมือนเมล็ดพืช ๒) มีต้นหา เปรียบเหมือนยางในเมล็ดพืช และ ๓) มีกรรม เสมือนเป็นพื้นดินที่เตรียมไว้ ในพระอภิธรรม กล่าวถึงการเกิดขึ้นของรูป (รูปสมุฏฐาน) ต้องอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ ๑) กรรมสมุฏฐาน มีกรรม

^{๒๐} สังคม วรณิสสร นพ., แนวทางดับทุกข์, (กรุงเทพมหานคร : แสงทองการพิมพ์, ๒๕๑๘), หน้า ๓๒.

เป็นเหตุ ๒) จิตตสมุฏฐาน มีจิตเป็นเหตุ ๓) อุตฺตสมุฏฐาน มีกฺขเป็นเหตุ และ ๔) อาหารสมุฏฐาน มีอาหารเป็นเหตุ^{๒๑}

๑) กรรมสมุฏฐาน คือ กรรมที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดรูป กรรมนี้หมายถึงการกระทำที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งที่เคยทำมาแล้วในอดีตชาติหรือปัจจุบันชาติ โดยมีเจตนาหรือความตั้งใจเป็นแรงผลักดันให้เกิดการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ด้วยเหตุนี้จึงเรียก รูป ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากกรรมนี้ว่า กัมมชรูป ซึ่งมีด้วยกัน ๑๘ ชนิด ดังนี้

- อวินิพโกรูป ๘ คือ รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้ เป็นคุณสมบัติพื้นฐานที่มีอยู่ประจำในวัตถุ ได้แก่ ปฐวี (ภาวะแผ่ขยายหรือรองรับ) อาโป (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม) เตโช (ภาวะร้อน) วาโย (ภาวะเคลื่อนไหวเคร่งตึง) วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รสชะ (รส) และโอชา (อาหารรูป)

- ปสาทรูป ๕ คือ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ ได้แก่ จักขุ (ตา) โสตร (หู) ฆาน (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) และกาย

- ภาวรูป ๒ คือ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่ อิตถินทรีย์ (ความเป็นหญิง) และปรุสสินทรีย์ (ความเป็นชาย)

- หทัยรูป ๑ คือ รูปที่ตั้งแห่งใจ หรือหัวใจ

- ชีวิตรูป ๑ คือ รูปที่เป็นชีวิต

- ปริจเฉทรูป ๑ คือ รูปที่กำหนดเทศะ

๒) จิตตสมุฏฐาน คือ จิตที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดรูป หมายความว่า การที่สัตว์ทั้งหลายแสดงการเคลื่อนไหวกาย มีการยืน เดิน นั่ง นอน ตลอดถึงการพูด เป็นต้น อาการเหล่านี้จะปรากฏและสำเร็จได้ ต้องอาศัยจิตเป็นปัจจัย จึงเรียกรูปที่เกิดจากจิตเป็นเหตุนี้ว่า จิตตชรูป และมีด้วยกัน ๑๕ รูป คือ

- อวินิพโกรูป ๘

- สัททรูป ๑ คือ รูปที่เป็นเสียง

- ปริจเฉทรูป ๑

^{๒๑} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระอภิธัมมัตถสังคหะ (แปดร้อยอย่างพิสดาร), พิมพ์เป็นธรรมเนียมกรรมการในงานฌาปนกิจศพ นางบุญรอด ไพลินธุ์ ณ ฌาปนสถานสุสานวัดสระเกศ, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๙), หน้า ๑๕๗.

- วิญญาณรูป ๒ คือ รูปที่แสดงการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ได้แก่ กายวิญญาณ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย) และจิววิญญาณ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา)

- วิหารรูป ๓ คือ รูปที่แสดงอาการดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ได้แก่ ลหุตา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อนสลาย) และ กัมมัณฺญตา (ความควรแก่การงาน)

๓) อุตุสมุฏฐาน หมายถึง อุณหภูมิ ความร้อน หรือความเย็น ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทั้งภายในและภายนอกของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย และเรียกรูปที่เกิดจากอุตุสมุฏฐานว่า อุตุรูป ซึ่งมีด้วยกัน ๑๓ รูป ได้แก่

- อวินิพโกรูป ๘
- สัททรูป ๑
- ปริจเฉทรูป ๑
- วิหารรูป ๓

๔) อาหารสมุฏฐาน หมายความว่า อาหารเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดรูป และเรียกรูปที่เกิดจากอาหารว่า อาหารรูป ซึ่งมีอยู่ในอาหารทุกชนิดที่กลืนหรือฉีดเข้าไปทางเส้นเลือดและมีด้วยกัน ๑๒ รูป ได้แก่

- อวินิพโกรูป ๘
- ปริจเฉทรูป ๑
- วิหารรูป ๓^{๒๒}

การที่จำแนกส่วนย่อยต่าง ๆ ของ กัมมรูป จิตตรูป อุตุรูป และอาหารรูปนี้ เพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่า รูปบางอย่างเกิดเฉพาะในคนและสัตว์เท่านั้น บางอย่างเกิดได้ทั้งคน สัตว์ และสิ่งไม่มีชีวิตอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น ปลาทรูป ๕, ภาวรูป ๒, หทัยรูป ๑, ชีวิตรูป ๑, วิญญาณรูป ๒, วิหารรูป ๓ เหล่านี้เกิดได้แต่กับสิ่งมีชีวิตเท่านั้น ส่วนรูปที่เหลือสามารถเกิดได้กับสิ่งมีชีวิตและสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น เสียง (สัททรูป) พุดหรือเสียงสัตว์ร้องนั้น มีสมุฏฐานได้ ๒ อย่าง คือ จิตตสมุฏฐาน และ อุตุสมุฏฐาน แต่ถ้าเป็นเสียงฟ้าร้อง ลมพัด น้ำไหล ไบไม้ไหว เสียงรถ เรือ ระฆัง เหล่านี้เป็นต้น

^{๒๒} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), จิตวิทยาในพระอภิธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๖-๘๗.

จะมีเพียงอุตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว^{๒๓} เมื่อมีเหตุปัจจัย ๔ กระการนี้ รูปจึงเกิดมีขึ้น โดยทำให้สัตว์ไปเกิดในโยนิทั้ง ๔^{๒๔} คือ ๑) ไปเกิดในครรภ์ (ขลาพูชะ) ได้แก่ มนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน ๒) เกิดในไข่ (อณฑชะ) ได้แก่ ไก่ นก กา เป็นต้น ๓) เกิดในโคลที่ขึ้นและ (สังเสทชะ) ได้แก่ เชื้อโรค หนอนต่าง ๆ และ ๔) เกิดโดยทันที (โอปปาติกะ) ได้แก่ เทวดา เปรต อสุรกาย เป็นต้น

สำหรับการเกิดขึ้นของชีวิตมนุษย์นี้ต้องอาศัยมดลูกของมารดาเป็นแดนเกิด (ขลาพูโยนิ) พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ใน มหาตัมหาสังขยสูตร^{๒๕} ว่า เมื่อปัจจัยทั้ง ๓ อันได้แก่ ๑) การที่บิดามารดาอยู่ร่วมกัน ๒) มารดามีระดู และ ๓) คันธัพพะหรือสัตว์ผู้จะเข้ามาเกิดในครรภ์นั้นปรากฏขึ้น (ปฏิสนธิวิญญาน)^{๒๖} จึงถือได้ว่าชีวิตในครรภ์อุบัติขึ้นแล้ว องค์ประกอบทั้ง ๓ ที่กล่าวมานี้จะต้องประจวบพร้อมในเวลาเดียวกัน คือ ขณะที่มารดาบิดามีเพศสัมพันธ์กันนั้นเชื้ออสุจิของฝ่ายบิดารวมเข้ากับไข่ของฝ่ายมารดา และเป็นช่วงเวลาที่มิ คันธัพพะ ที่หมายถึงปฏิสนธิวิญญานหรือสัตว์ที่จะมาเกิดลงสู่ครรภ์มารดาด้วย ซึ่งในเรื่องของ คันธัพพะนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ว่า

สัตว์ผู้ไปเกิด ซึ่งตอนนี้ถือได้ว่าอยู่ในภพก่อน นั้นหมายถึง วิญญาน หรือจิตสุดท้ายจะมุ่งหน้ามาสู่กำเนิดโดยมี คตินิมิต เป็นตัวนำ กล่าวคือ เวลาคนใกล้ตาย จะมีกรรมนิมิตอันได้แก่ ภาพของกรรม คือ ประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ตนได้กระทำไว้ในอดีตมาฉายให้เห็น พอกรรมนิมิต คือ ภาพตัวแทนของสิ่งที่ตนได้กระทำมา ผ่านไปแล้ว ก็มีคตินิมิต คือ ภาพของภพที่ตนจะไปเกิดปรากฏให้เห็น คตินิมิตที่ปรากฏนี้ก็จะเป็นไปตามกรรม ที่เป็นตัวนำไปเกิด กรรมนั้นแสดงออกโดยมีคตินิมิตเป็นเครื่องหมาย และกรรมก็เป็นตัวชักพาไป วิญญานเก่าดับไป วิญญานใหม่เกิดขึ้นสืบทอดกรรมที่สะสมไว้ และวิญญานนั้นชื่อว่าเป็น คันธัพพะ^{๒๗}

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารัตนิกะตรี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๙๐.

^{๒๔} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬารัตนิกะตรี**, หน้า ๙๐.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑-๑๕๒.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๓-๔๔๔.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ทำแท้งตัดสินอย่างไร?**, ใน การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์, (กรุงเทพมหานคร : วีระอรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

สัตว์ดังกล่าวนี้ จึงหมายเอาปฏิสนธิวิญญาณที่สืบเนื่องมาจากจุติวิญญาณของสัตว์ที่ถึงแก่กรรม^{๒๘} ดังหลักฐานที่ปรากฏครั้งที่พระพุทธเจ้าตรัสถามกับพระอานนท์ไว้ใน มหานิทานสูตร ว่า

อานนท์ ข้อที่เรากล่าวเช่นนี้ว่า “เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” เธอพึงทราบเหตุผลที่วิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าวิญญาณจักไม่หยั่งลงในท้องมารดา นามรูปจะก่อตัวขึ้นในท้องมารดาได้หรือ

ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า “ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ก็ถ้าวิญญาณหยั่งลงในท้องมารดาแล้ว ล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิดขึ้นเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้หรือ”

ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า “ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “อานนท์ เพราะเหตุ นั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิด และปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญาณนั่นเอง”^{๒๙}

ด้วยเหตุนี้ วิญญาณที่ดับในชาติก่อนจึงเรียกว่า “จุติวิญญาณ” และวิญญาณที่เกิดในภพใหม่เรียกว่า “ปฏิสนธิวิญญาณ” จุติวิญญาณกับปฏิสนธิวิญญาณเป็นจิตคนละดวง เมื่อจุติวิญญาณจะดับลงในชาติก่อน ได้ส่งผลบุญหรือบาปออกไปเป็นปัจจัยให้เกิดการปฏิสนธิในชาติใหม่ แต่ปฏิสนธิวิญญาณก็ไม่แตกต่างจากจุติวิญญาณโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะผลบุญและบาปที่จิต (วิญญาณ) ส่งมาได้เป็นพลังผลักดันให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณนี้ขึ้น ดังนั้น ปฏิสนธิวิญญาณจึงได้รับมรดกทุกอย่างจากจุติวิญญาณ ผลกรรมที่ทำไว้แต่ชาติก่อนไม่ได้ดับสูญไปพร้อมกับการดับของจุติวิญญาณ ทั้งนี้เพราะผลกรรมเหล่านั้นได้ข้ามไปสถิตอยู่ในปฏิสนธิวิญญาณที่เกิดขึ้นใหม่^{๓๐}

เพราะฉะนั้น จุดเริ่มต้นของชีวิตย่อมเกิดขึ้นนับแต่วินาทีแรกที่ต้องประกอบทั้ง ๓ คือ มารดา บิดาร่วมกัน ๑ และมารดาอยู่ในระยะที่มีไข่สุก ๑ อีกทั้งมีคันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่ ๑ พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แล้ว

๒.๑.๘ จิตและชีวิตในครรภ์

เมื่อวิญญาณเข้าถือปฏิสนธิในไข่ที่ผสมเชื้อไว้แล้ว ชีวิตมนุษย์จึงได้ถือกำเนิดขึ้น และชีวิตในครรภ์ก็เริ่มมีวิวัฒนาการขึ้นเป็นลำดับ ๆ ดังที่ปรากฏในอินทกสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

^{๒๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๕-๖๖.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๕-๖๖.

^{๓๐} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธศาสนาปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ (ขึ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นฆานะ (เป็นก้อน) จากฆานะเกิดเป็นปุม ๕ ปุม ต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น

มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้น บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอติภาพให้เป็นไปในครรภ์ ด้วยข้าวน้ำโภชนาหารอย่างนั้น^{๓๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายถึงลำดับการเกิดขึ้นของชีวิต ที่เป็นระยะ ๆ ในแต่ละช่วง ช่วงละเจ็ดวัน ๆ ว่า ลำดับแรกเป็นกลละ (กลล) ก่อน กลละ เป็นศัพท์เฉพาะซึ่งมีความหมายกับชีวิต มีลักษณะเป็นเมือกใส เป็นหยดที่เล็กมาก อุปมาเหมือนเอาขนจามรี ซึ่งเป็นขนที่มีความละเอียดมากมาเส้นหนึ่ง จุ่มน้ำมันงาแล้วสลัดเจ็ดครั้ง และที่เหลือติดอยู่นั้นคือขนาดของกลละ กลละหมายถึงชีวิตในฝ่ายรูปธรรม ซึ่งกำเนิดในเจ็ดวันแรก ต่อจากกลละนี้ไปในสัปดาห์ที่สอง จะเป็น อัพพุทะ คือ น้ำข้นหรือเมือกข้น ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ ๓ จะเป็น เปสิ คือ เป็นขึ้นเนื้อ จากนั้นในสัปดาห์ที่ ๔ จะเป็นก้อน เรียกว่า ฆานะ สัปดาห์ที่ ๕ จะเหมือนกับมีส่วนนอกออกมา เป็นปุมห้าปุม เรียกว่า ปัญจสาขา และหลังจากนั้นก็จะมีผมมีขนมีเล็บเกิดขึ้นต่อไป^{๓๒}

ในพระอรรถกถาสารัตถปกาสินี ได้ขยายความเพิ่มเติมไว้ว่า ระยะแรกที่เป็นกลละนั้น หมายความว่าสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดา อวัยวะทุกส่วนมิใช่เกิดพร้อมกันทีเดียว แต่จะค่อย ๆ วิวัฒนาการขึ้นตามลำดับ^{๓๓} อย่างที่กล่าวมา และฎีกาอภิธัมมัตถวินิ^{๓๔} อธิบายเสริมว่า “กลละ” นั้น มีเค้าโครงของกายภาพอยู่แล้ว ๓ อย่าง คือ กายทสกะ (โครงสร้างทางร่างกาย) วัตถุทสกะ (โครงสร้างทางสมอง) และ ภาวะทสกะ (โครงสร้างกำหนดเพศ) โครงสร้างทั้ง ๓ นี้ ปรากฏรวมอยู่แล้วใน กลละ และอรรถกถาได้อธิบายลำดับการวิวัฒนาการของชีวิตในครรภ์ ดังนี้

สัปดาห์แรก – สัปดาห์ที่ ๒ คือ กลละได้ ๗ วัน กลละนั้นจะวิวัฒนาการเป็นน้ำขุ่นข้น มีสีคล้ายน้ำล้างเนื้อ เรียกว่า “อัพพุทะ” สัปดาห์ที่ ๓ จากน้ำขุ่นข้นมาเป็นขึ้นเนื้อ คือ เป็นอัพพุทะได้ ๗ วัน จะวิวัฒนาการแข็งตัวเป็นขึ้นเนื้อสีแดง มีลักษณะคล้ายเนื้อแดงโม่บด สัปดาห์ที่ ๔ จากขึ้นเนื้อมาเป็นก้อนเนื้อ ครั้นเป็นขึ้นเนื้อได้ ๗ วัน ขึ้นเนื้อนั้นจะวิวัฒนาการแข็งตัวขึ้นอีกเป็นก้อนเนื้อ ทรงกลม

^{๓๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗-๓๓๘.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ทำแท้งตัดสินใจอย่างไร**, หน้า ๑๔๓.

^{๓๓} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๓๕/๒๘๔-๒๘๕.

^{๓๔} สงคห. ๒๘๔-๒๘๗/๔๐๕-๔๐๖.

คล้ายไข่ไก่ สัปดาห์ที่ ๕ (วันที่ ๒๙ นับจากวันถือปฏิสนธิ) จากก่อนเนื้อก็เกิดสาขาก่อนเนื้อนั้นจะเกิด
 ปุ่ม ๕ ปุ่ม เรียกว่า “ปัญจสาขา” ปุ่ม ๕ ปุ่มนี้ ภายใน ๗ วันนั้น ก็วิวัฒนาการขึ้นเป็นมือ ๒ ข้าง เท้า
 ๒ ข้าง และศีรษะ สัปดาห์ที่ ๖ (วันที่ ๓๖) เกิดเค้าโครงตา (จักขุทสกะ) สัปดาห์ที่ ๗ (วันที่ ๔๓) เกิด
 เค้าโครงหู (โสตทสกะ) ผ่านไปอีก ๗ สัปดาห์ จึงเกิดเค้าโครงจมูก (ฆานทสกะ) และอีก ๗ สัปดาห์
 ต่อมาจึงเกิดเค้าโครงลิ้น (ชีวนทสกะ) รวมเวลาแต่แรกถือปฏิสนธิจนกระทั่งถึงเวลาเกิดอวัยวะ คือ
 ตา หู จมูก ลิ้น ทั้งสิ้น ๙ สัปดาห์ (๖๓ วัน) จากสัปดาห์ที่ ๙ ไปถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ องค์กายต่าง ๆ
 เกิดขึ้น คือ ผม ขน เล็บ หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่
 ไข้น้อย (อาหารใหม่ อาหารเก่า) ในขณะที่ยังองค์กายต่าง ๆ เกิดขึ้นอยู่นั้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายก็
 เกิดขึ้นด้วยพร้อมกัน

ส่วนที่เป็นของเหลว (อาโปธาตุ) ได้แก่ น้ำดี เกล็ด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลว
 มันทัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ

ส่วนที่เป็นพลังงาน (เตโชธาตุ) ได้แก่ ไฟธาตุทำร่างกายให้อบอุ่น ซึ่งต่อไปจะแปรสภาพ
 เป็นไปย่อยอาหาร ไฟทำร่างกายให้ทรุดโทรม ไฟทำร่างกายให้กระวนกระวาย (เช่น ร้อนใน)

ส่วนที่เป็นก๊าซ (วาโยธาตุ) ได้แก่ ลมพัดชานไป ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ
 ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตามตัว ซึ่งต่อไปจะแปรสภาพเป็นลมหายใจ

นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงการดำรงอยู่ของชีวิตในครรภ์ของมารดาไว้ใน อินทกสูตร
 ว่า มารดาเมื่อบริโภคอาหารเช่นไร ชีวิตที่อยู่ในครรภ์ก็ย่อมรับอาหารอย่างนั้นเช่นเดียวกัน ซึ่งพระ
 อรรถกถาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า เด็กทารกที่อยู่ในครรภ์มารดาจะบริโภคอาหารทางก้านสะดือ
 (สายรก) คือ ก้านสะดือจะติดเป็นอันเดียวกันกับแผ่นท้องของมารดา ก้านสะดือนั้นมีลักษณะเป็น
 รูปรุ้ง ข้างในคล้ายกำนั้ว รสชาติของอาหารที่มารดาบริโภคเข้าไปแล้ว ก็จะแผ่ผ่านซึมซับเข้าไปทาง
 ก้านสะดือ เด็กทารกในครรภ์ก็จะได้รับสารอาหารทางนั้น^{๓๕}

สรุปได้ว่า จิต มีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์และสัตว์ เนื่องจากร่างกายของมนุษย์และสัตว์
 แยกออกจากจิตแล้ว ชีวิตก็ไม่สามารถตั้งอยู่หรือดำรงอยู่ได้ตามกระบวนการดังกล่าวข้างต้น ร่างกาย
 กับจิต นั้นมีส่วนสัมพันธ์ประสานพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อจิตเข้าถือปฏิสนธิในไข่ที่ผสมเชื้อไว้
 แล้ว ชีวิตมนุษย์จึงถือกำเนิดขึ้น และชีวิตในครรภ์ของมารดาก็เริ่มมีวิวัฒนาการขึ้นเป็นลำดับ
 พระพุทธศาสนายังกล่าวถึงวิวัฒนาการของชีวิตว่าขึ้นอยู่กับ กรรม การที่มนุษย์อยู่ด้วยสัจจะคุณ คือ

^{๓๕} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๕/๓๘๕-๓๘๗.

มีการหายใจ การกิน การถ่าย การเจริญเติบโต เคลื่อนไหว และสืบพันธุ์ ล้วนแต่เป็นเหตุให้เกิดการกระทำหรือกรรมขึ้นทั้งสิ้น เพียงแต่จะเป็นกรรมฝ่ายดี หรือชั่วเท่านั้น และสิ่งที่เป็นปัจจัยให้เกิดชีวิตนั้นมี ๔ อย่างจะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ การเกิดขึ้นของชีวิตต้องอาศัย กรรม คือ การกระทำด้วยสัญชาตญาณ หรือด้วยเจตนา อันมีต้นหาเป็นตัวการ ต้องอาศัย จิต คือ ความรู้สึกนึกคิด ต้องอาศัย อุตุ คือ ความร้อนหรือความอบอุ่นของร่างกายทั้งภายในและภายนอก ภายในเพื่อเผาผลาญอาหารที่บริโภคเข้าไปให้กลายเป็นพลังงาน ภายนอกได้แก่ดินฟ้าอากาศและแสงอาทิตย์ พลังงานในชั้นต้นที่จะทำให้ชีวิตอยู่ต่อไปได้ และสุดท้ายต้องอาศัย อาหาร เป็นสิ่งยังชีวิตให้เจริญเติบโต และสร้างพลังงานให้ชีวิตดำเนินสืบไปได้ ด้วยเหตุนี้ปัจจัย ๔ ดังกล่าวมา จึงเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญต่อชีวิตมนุษย์และสัตว์ ฉะนั้น ชีวิตที่ถือกำเนิดเป็นทารก ที่รู้เพียงการกิน นอน ขับถ่าย โดยที่ร่างกายและจิตมีวิวัฒนาการขึ้นมาเรื่อย ๆ จากนั้นเข้าสู่ชีวิตวัยเด็ก มีความรู้ความเข้าใจขึ้นบ้าง สู่ชีวิตในวัยรุ่น ที่เริ่มมีความรู้และสติปัญญาเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ เมื่อเข้าสู่วัยผู้ใหญ่ที่มีความคิดอ่านรอบคอบตามประสบการณ์ของชีวิต จากนั้นชีวิตเริ่มเข้าสู่วัยชรา ร่างกายและสติปัญญาเริ่มเสื่อมถอยลง สุดท้ายของชีวิตมนุษย์และสัตว์ย่อมถึงแก่ความตาย

๒.๑.๙ สภาวะลักษณะของจิต

จิตเป็นเรื่องที่มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยให้ความสนใจ และมีผู้อธิบายลักษณะของจิตไว้หลายท่าน แต่ก็ยังไม่มีผู้ใดสามารถที่จะสรุปถึงลักษณะของจิตได้อย่างชัดเจน แม้ในยุคปัจจุบันที่มนุษย์คิดว่าตนเองเป็นผู้รอบรู้ก็ตามก็ไม่สามารถศึกษาถึงปัญหาเกี่ยวกับจิตและความเข้าใจเรื่องจิตของมนุษย์ได้ดีพอ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแสดงลักษณะและสภาวะของจิตไว้ กล่าวคือ เมื่อกล่าวตามสภาวะลักษณะของจิตแล้ว จิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เพราะจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ขณะใดจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดขึ้นไม่ได้ สภาวะลักษณะของจิตเมื่อกล่าวโดยทั่วไป จึงเป็นการรู้อารมณ์อย่างเดียว เมื่อนับจำนวนโดยสภาวะลักษณะแล้ว จึงมีเพียง ๑ แต่จะกล่าวถึงลักษณะที่รู้อารมณ์พิเศษของจิตแล้ว จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน โดยอำนาจจากการปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต มีที่อาศัยและมีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต จึงทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน เช่น รู้ในเรื่องที่เป็นบุญเป็นบาป รู้ในการสงบระงับจากกาม คือ รู้ในเรื่อง รูปฌาน อรูปฌาน และรู้อารมณ์นิพพาน เพราะฉะนั้น เมื่อศึกษาถึงสภาวะความพิสดารของจิตแล้ว จะต้องศึกษาประเภทต่าง ๆ ของจิตที่รับ

อารมณ์ต่าง ๆ ว่ามีสภาวะอย่างไรบ้าง^{๓๖} ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้กล่าวถึงจิตเอาไว้ว่า “จิต” เป็นธรรมชาติที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง สันฐาน สี สัน วรรณะใด ๆ แต่อาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ ไม่อาจปฏิเสธได้ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป อย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้นไปตามกฎของธรรมชาติ โดยปกติธรรมชาติของจิตจะเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส หมายถึง จิตที่อยู่ในสภาวะเดิม แต่กลับต้องเศร้าหมองไปเพราะกิเลสต่าง ๆ เข้ามารบกวน ดังพุทธพจน์นี้ “จิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนั้นเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๓๗} จิตเป็นธรรมชาติที่ฉันนกวัดแกว่งรักษาไว้ได้ยาก ห้ามไว้ได้ยาก หมายถึง สภาวะของจิตขณะที่รับอารมณ์ย่อมไม่คงที่ ย่อมเปลี่ยนแปลงอารมณ์อยู่เสมอ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของแต่ละคำไว้ดังนี้

ฉันน หมายถึง ฉันนไปในอารมณ์ทั้ง ๖ มี รูปารมณ์ เป็นต้น

กวัดแกว่ง หมายถึง หวั่นไหว ไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน ดุจทหารที่ไม่อาจทรงตัวอยู่ในอิริยาบถเดียวได้นาน

รักษายาก หมายถึง ให้ดำรงอยู่ในอารมณ์ธรรมที่เป็นสปปายะได้ยาก

ห้ามยาก หมายถึง ห้ามหรือกั้นมิให้เข้าไปในวิสภาคารมณ์ได้ยาก^{๓๘}

๓) จิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เทียบกับผู้เดียว เทียบกับไกล มีถ้าเป็นที่อาศัยความหมายของแต่ละคำ ได้มีพระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ดังนี้

เทียบกับผู้เดียว หมายถึง รับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้

เทียบไปกับดวงเดียว หมายถึง เกิดขึ้นทีละดวง ๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน

ไม่มีรูปร่าง หมายถึง ไม่มีสันฐาน ไม่มีสี เป็นต้น

อาศัยอยู่ในถ้า หมายถึง อาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป^{๓๙}

^{๓๖} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (นครปฐม : มูลนิธิแนบมทานิรานนท์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๕.

^{๓๗} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๔-๕๑/๙.

^{๓๘} พุ.ธ.อ. ๒/๑๑๒, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย ธรรมบท จิตตวรรค เมฆียเถรวัตถุ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๓๓ หน้า ๓๕.

^{๓๙} พุ.ธ.อ. ๒/๑๒๖, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑,๒,๓,๔ ขุททกนิกาย ธรรมบท จิตตวรรค สังฆรักขิตเถรวัตถุ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๓๗ หน้า ๓๗.

๔) จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานนลกฺขณ) คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ
นั่นเอง จึงเรียกว่ารู้อารมณ์

อารมณ์ จิตตคติ = จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”

จิตตคติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาคี = จิตต์ สมฺปยุตฺตธมฺมา คือ เจตสิกทั้งหลายย่อม
รู้อารมณ์โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ขอเจตสิกเหล่านั้นชื่อว่า
“จิต”

จิตตมตฺตํ = จิตต์ ธรรมชาตินี้รู้อารมณ์ ได้รับอารมณ์ นั้นแหละชื่อว่า “จิต”^{๔๐}
ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ แม้เมื่อนิสัยปัจจัยและสมันตรปัจจัย จิตก็เกิดขึ้นไม่เว้นจากอารมณ์ ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สมฺปยุตฺตธมฺมารู้อารมณ์ อีกนัยหนึ่ง เพียงแต่ความคิด ชื่อว่า จิต พระอาจารย์ทั้งหลาย พรรณาอรรถแห่ง จิต ศัพท์ ไว้โดยอรรถ มีอันทำให้วิจิตร เป็นต้น แต่ย่อเนื้อความในที่นี้ได้ ดังนี้ ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือเพราะอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ อนึ่ง หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร หรือเพราะสั่งสมซึ่งสันดานของตน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

ธรรมชาติที่ชื่อว่า เจตสิก เพราะอรรถว่า มีในจิต โดยมีความเป็นไป
เนื่องด้วยจิตนั้น เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้
เพราะเมื่อจิตไม่มีก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ส่วนจิตแม้เว้นเจตสิกบางประการ
ก็ยังเป็นไปในอารมณ์ เพราะฉะนั้น เจตสิก จึงชื่อว่า มีความเป็นไปเนื่อง
กับจิต เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็น
ประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ประกอบในจิต ชื่อว่า เจตสิก^{๔๑}
ลักษณะที่เจตสิกประกอบกับจิตนั้น มีอยู่ ๔ ประการ กล่าวคือ ๑) เกิดพร้อมกับจิต (เอกุป
ปาพะ), ๒) ดับพร้อมกับจิต (เกนิโรธะ), ๓) มีอารมณ์เดียวกับจิต (เอกาลัมพะนะ), ๔) มีที่อาศัยเดียวกัน (เอกวัตถุกะ)

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตร**
ชั้นจุฬาลงกรณมิกะตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทยวิสูตรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๗.

^{๔๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธัมมัตถสังคหฎีกาแปล**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙.

จิต มีลักษณะสามัญตามธรรมชาติ (สามัญลักษณะ) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป หรือมีลักษณะปกติธรรมดาที่เหมือนกันของรูปธรรม และนามธรรม ในสามัญลักษณะที่ว่าตามธรรมดา หรือเป็นไปตามธรรมชาตินั้นเป็นไปใน ๓ ลักษณะเหล่านี้ คือ ๑) อนิจจลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ ต้องเปลี่ยนแปลง (เกิด-ดับ) อยู่ตลอดเวลา, ๒) ทุกขลักษณะ คือ มีลักษณะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป) ต้องเสื่อมสลาย, ๓) อนัตตลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่มีตัวตน มีโชตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด จะบังคับให้หยุดการเกิดดับก็ไม่ได้ ปรมัตถธรรมโดยย่อนั้น มีอยู่ ๔ ประการ คือ จิต, เจตสิก, รูป, และนิพพาน จิต, เจตสิก, รูป ทั้ง ๓ นี้ มีสามัญลักษณะ เพราะประกอบไปด้วย อนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์^{๔๒} สามัญลักษณะทั้ง ๓ นี้ เป็นสิ่งจริงแท้แน่นอนเป็นกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ รูปธรรม และนามธรรมทั้งหลายอันได้แก่ รูป จิต และเจตสิก ย่อมต้องมีลักษณะเช่นนี้เหมือนกันทั้งหมด นอกจากจิตจะมีลักษณะสามัญตามที่กล่าวมาแล้ว จิตยังมีลักษณะเฉพาะตัว (วิเสสลักษณะ) ๔ ประการ ได้แก่

๑) มีการรู้อารมณ์	เป็นลักษณะ
๒) มีประธานในธรรมทั้งปวง	เป็นกิจ
๓) มีการเกิดดับสืบต่อกันอย่างไม่ขาดสาย	เป็นผล
๔) มีอดีตกรรม ทวาร อารมณ์และเจตสิก	เป็นเหตุให้จิตเกิดขึ้น

สรุปได้ว่า ลักษณะของจิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ขณะที่จิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดขึ้นไม่ได้ จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน เป็นธรรมชาติที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง สันฐาน สี สัน วรณะใด ๆ แต่อาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ ไม่อาจปฏิเสธได้ มีลักษณะสามัญตามธรรมชาติ (สามัญลักษณะ) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป หรือมีลักษณะปกติธรรมดา ที่เหมือนกันของรูปธรรม และนามธรรม ในสามัญลักษณะที่ว่าตามธรรมดา หรือเป็นไปตามธรรมชาตินั้นเป็นไปใน ๓ ลักษณะเหล่านี้ คือ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป คำว่า “สภาวะ” ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์

^{๔๒} วรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒.

ได้ให้ความหมายไว้ว่า สภาวะ หมายถึง ความเป็นเอง, สิ่งที่เป็นเอง, ธรรมดา^{๔๓} จากความหมายเมื่อรวมความกับคำว่า “จิต” ก็จะหมายถึง ความเป็นเองตามธรรมดาของจิต หรือ สภาวะจิต นั้นเอง ดังนั้น จากความหมายสภาวะของจิตที่ได้กล่าวแล้ว ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงสภาวะจิตตามการจำแนกจิต หรือตามการแบ่งประเภทของจิต ๙ นัย แม้การแบ่งประเภทของจิตจะแบ่งได้ ๙ นัย เมื่อรวมแล้วจะได้จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ไม่ว่าจะอธิบายจิตโดยนัยใด ก็จะครอบคลุมจิตทั้งหมด ในที่นี้จะแสดงจิตโดยภูมิเป็นหลัก พระอนุรุทธาจารย์ แสดงจิตโดยภูมิภavnัยก่อน เพราะเป็นการแสดงความเป็นไปของจิตที่ท่องเที่ยวไปในภูมิต่าง ๆ มีกามภูมิ เป็นต้น อย่างที่เราท่านทั้งหลายกำลังประสบอยู่นี้ ย่อมเข้าใจง่ายกว่าการแสดงจิตในประเภทอื่น จำแนกได้เป็น ๔ ภูมิ^{๔๔} คือ ๑) กามาวจรจิต ๕๔ ดวง ๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ๔) โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐

๒.๒ สภาวะจิตของผู้ใกล้ตาย

ความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนเคยได้ยินได้ฟัง และเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับทุกคนไม่วันใดก็วันหนึ่ง เมื่อใดก็ตามที่คนทั่วไปส่วนใหญ่ก็ยังคงไม่สนใจและไม่รู้จักว่าความตายคืออะไร หรือมีเช่นนั้นก็ไม่รู้จักความตายตามจริง หากแต่รู้จักตามภาพที่ตนเองจินตนาการขึ้น ซึ่งมักจะทำให้รู้สึกกลัวความตายมากขึ้น จิตในระยะสุดท้ายก่อนจะตายของแต่ละคนนั้นจะไม่เหมือนกัน ก่อนแต่ที่จะได้กล่าวถึงสภาวะจิตของผู้ใกล้ตายนั้นจำเป็นต้องทราบและเข้าใจถึงความเกิดขึ้นแห่งความตายก่อนเป็นลำดับแรกดังนี้

๒.๒.๑ ความเกิดขึ้นแห่งความตาย

มรณะ แปลว่า จุตติ หรือ ดับ หรือ ตาย จำแนกได้ ๓ ประเภท คือ ๑) ขณิกมรณะ การดับของรูปนามตามนัยของอุปาทะ ฐิติ ภังคะ, ๒) สมมติมรณะ การดับ การตายของคน ของสัตว์ อันเป็นโวหารของโลกที่ใช้กันทั่ว ๆ ไป, ๓) สมุจเฉทมรณะ การปรินิพพานของพระอรหันต์ ที่จะกล่าวในที่นี้จะกล่าวถึง สมมติมรณะ และสมุจเฉทมรณะ ๒ ประเภทเท่านั้น คือ สมมติมรณะ ความตายของคนและสัตว์ หมายถึง การสิ้นไปแห่ง อนุบาลธรรม ๓ ประการ คือ ๑) ความสิ้นไปหมดไปแห่งอายุ คือ กัมมชรูป ๒) ความสิ้นไปแห่งอุสมาคะ ซึ่งปฐาตุไฟที่ยังความอบอุ่นให้แก่ร่างกาย ๓) ความสิ้น

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๔๘.

^{๔๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้นจุฬาลงกรณมิกะตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗.

ไปหมดไปแห่งวิญญาน คือ ภวังคจิต (ยกเว้น อสังขสัจจ เพราะไม่มีวิญญาน) มรณุปัตติ ความตายที่อุบัติขึ้นนั้นมี ๔ ประการ ชื่อว่า มรณจตุกะ เหตุที่ทำให้ความตายปรากฏขึ้นนั้น มี ๔ อย่าง^{๔๕} ได้แก่

๑) อายุขยมรณะ คือ ตายเพราะสิ้นอายุ เมื่อก้าวโดยบุคคลาธิฐาน การตายเพราะสิ้นอายุนั้น หมายถึง ตายเมื่อแก่ หรือแก่ตาย คือ ถึงความชราแล้วจึงตาย ในสมัยพุทธกาล มนุษย์มีอายุขัยได้ ๑๐๐ ปีโดยประมาณ นับแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว อายุขัยก็ลดน้อยลงในอัตราส่วนประมาณ ๑๐๐ ปีต่อ ๑ ปี คือเวลาล่วงไปแล้ว ๑๐๐ ปี อายุขัยของมนุษย์จะลดน้อยลง ๑ ปี จนปัจจุบันล่วงปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเจ้าไปแล้ว ๒,๕๐๐ ปี มนุษย์จึงมีอายุขัยประมาณได้ ๗๕ ปี สำหรับอายุขัยของพรหม ของเทวดา ต่างก็มีขอบเขตอายุตามภูมิของตนที่เกิดอยู่ แต่มนุษย์ในชมพูทวีปนั้น กำหนดอายุขัยไม่แน่นอน มีขึ้น ๆ ลง ๆ เมื่อเวลาชียอายุขึ้นก็ขึ้นสูงถึงสูงถึงอสงไขยปี เมื่อเวลาชียอายุลงต่ำสุดก็ต่ำลงจนถึง ๑๐ ปี ในปัจจุบันนี้กำหนด ๗๕ ปีเป็นอายุขัย

แสดงให้เห็นได้ว่า แม้สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ยังมีอำนาจของกรรมอุปถัมภ์ค้ำจุนอยู่ก็จริง แต่เมื่อครบอายุขัยแล้ว ก็ต้องถึงแก่ความตายไปเป็นส่วนมาก ผู้ที่จะมีอายุขัยเกินกว่ากำหนดไว้ก็มีอยู่บ้าง ซึ่งต้องอาศัยอดีตกรรมที่เกี่ยวกับการฆ่าสัตว์, เบียดเบียนสัตว์ไว้ไม่มี และต้องอาศัยปัจจุบันกรรมฝ่ายที่มีการทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล บำเพ็ญภาวนาไว้ให้ใจบริสุทธิ์ ตลอดจนรักษาสุขภาพพลานามัยไว้อย่างดี เหตุเหล่านี้ จะช่วยอุปถัมภ์ให้มีอายุยืนนานได้เกินอายุขัยได้บ้าง ดังในปัจจุบันนี้ มีผู้มีอายุยืนเกินกว่า ๗๕ ปี ก็มีบ้าง ในสมัยพุทธกาลก็มีอยู่หลายท่าน เช่น พระอานนท์, พระมหากัสสป, นางวิสาขา เหล่านี้มีอายุยืนเกินกว่า ๑๐๐ ปี เป็นต้น

๒) กัมมกขมรณะ คือ ตายเพราะสิ้นกรรม “กรรม” ที่เป็นผู้กำหนดความตายนี้ มุ่งหมายเอา ชนกกรรม คือ กรรมมีหน้าที่ส่งผลให้ปฏิสนธิปรากฏขึ้นในภพนั้น ๆ และอุปถัมภกกรรม คือ กรรมมีหน้าที่ช่วยอุดหนุนให้รูปนาม ที่เกิดจากชนกกรรมให้ตั้งอยู่ได้ในภพนั้น ๆ การสิ้นสุดอำนาจแห่งกรรมทั้งสองนี้ ชื่อว่า “กัมมกขมรณะ” ผู้ที่เกิดมาโดยอำนาจแห่งกรรมทั้งสองนี้ ให้ตั้งอยู่ได้เพียง ๑ เดือน, ๑ ปี, ๕ ปี และ ๑๐ ปี เป็นต้น คงตั้งอยู่ไม่ครบกำหนดแห่งอายุขัยของผู้นั้นเป็นเหตุให้ต้องตายลงโดยเร็วดังกล่าวข้างต้น ย่อมแสดงว่า เป็นการตายด้วยความสิ้นสุดแห่งอำนาจของกรรม

^{๔๕} พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, ปรมัตถสัทธัมมปริวรรต, มหาอภิธรรมคัมภีร์, ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกะ และมรณุปัตติจตุกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาปริวรรต), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

เรียกว่า กัมมกขยมรณะ การตายเพราะสิ้นอำนาจกรรมนี้บางที่เรียกว่า ปุณฺณกขยมรณะ หมายความว่า ตายเพราะสิ้นบุญ หรือหมดบุญ ซึ่งใช้เรียกในความตายของเทวดาและพรหม ฉะนั้น ปุณฺณกขยมรณะ ก็หมายถึง กัมมกขยมรณะ นั่นเอง

๓) **อุภยักขยมรณะ** คือ ตายเพราะสิ้นอายุ และสิ้นกรรม ความตายเพราะเหตุทั้งสองนี้ หมายความว่า ผู้ตายนั่น มีอายุยืนอยู่ได้จนกระทั่งครบอายุขัย และอำนาจของกุศล อกุศลชนกกรรม ก็พอตีหมดลงพร้อมกับความสิ้นสุดแห่งอายุ เช่น มนุษย์ที่เกิดมาในสมัยนี้ มีกำหนดอายุ ๗๕ ปี เป็นอายุขัย และอำนาจแห่งกุศลชนกกรรมของผู้นั้น ก็มีอำนาจอยู่ได้ ๗๕ ปีเช่นเดียวกัน เมื่อผู้นั้นมีอายุถึง ๗๕ ปี ก็ตายลง กล่าวได้ว่า ความตายของผู้นั้นเป็นอุภยักขยมรณะ หรือสัตว์เดรัจฉาน เช่น สุนัขมีกำหนดอายุประมาณ ๑๐-๑๒ ปี ก็ตายลง กล่าวได้ว่า การตายของสุนัขตัวนั้นเป็นอุภยักขยมรณะ อนึ่ง การปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็กล่าวได้ว่าเป็นอุภยักขยมรณะ เพราะต้องอยู่ถึงอายุขัย ไม่มีใครทำอันตรายให้ตายได้ เป็นผู้อยู่นสิ้นกรรม

๔) **อุปัจเจกมรณะ** คือ การตายโดยกรรมเข้าไปตัดรอน ได้แก่ การตายเพราะประสบอุบัติเหตุโดยการตายยังไม่ทันสิ้นอายุ และสิ้นกรรม หมายความว่า ผู้ที่มีอายุยังไม่ถึงขีดอายุขัย และอำนาจของชนกกรรมก็ยังไม่หมด แต่ด้วยอำนาจของอกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่ได้ทำแล้วในภพก่อนหรือภพนี้เข้ามาตัดรอนให้ตายลงเสียก่อนในสมัยที่ยังไม่ถึงเวลาเพราะความหิวกระหาย, ถูกไฟไหม้, ถูกวางยา, ถูกอาวุธ ตลอดจนโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ เบียดเบียน เหล่านี้ ชื่อว่า เป็นอุปัจเจกมรณะ

ความตายของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยเหตุ ๔ ประการดังกล่าว ก็เหมือนดวงประทีปที่จุดตามไว้ ดวงประทีปย่อมดับลงได้ด้วยอาศัยเหตุ ๔ ประการ ประการใดประการหนึ่ง กล่าวคือ ดับด้วยไส้หมด, ดับด้วยน้ำมันหมด, ดับด้วยไส้และน้ำมันทั้งสองหมด และดับลงด้วยถูกลมพัด หรือถูกเป่าให้ดับ ดวงประทีปเปรียบเหมือนชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ความดับของประทีปนั้นเหมือนกับความดับของชีวิต คือความตายที่สิ้นสุดลงในภพหนึ่ง ๆ ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยหมดอายุขัย ก็เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลงเนื่องจากไส้หมด แต่น้ำมันยังมี ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยสิ้นกรรม เหมือนดวงประทีปดับลง เพราะน้ำมันหมด แต่ไส้ยังมีอยู่ ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยหมดทั้งอายุและกรรม ก็เหมือนดวงประทีปนั้นดับลง เพราะไส้และน้ำมันหมดทั้งสองอย่าง ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยประสบอุบัติเหตุต่าง ๆ ก็เหมือนกับดวงประทีปดับ เพราะถูกลมพัดหรือถูกเป่าให้ดับโดยที่ไส้และน้ำมันยังอยู่

ดังนั้น ความตายทั้ง ๔ ประการนี้ ถ้าตายโดยอายุขยมรณะ, กัมมัชขมรณะ, อุชยมรณะ ทั้ง ๓ อย่างนี้ เรียกว่า กาลมรณะ คือ เป็นการตายชนิดที่ถึงเวลาแล้ว ส่วนผู้ที่ตายโดยอุปัจเจกมรณะ เรียกว่า อากาลมรณะ คือ เป็นการตายที่ยังไม่ถึงเวลา อากาลมรณะ คือการตายที่ยังไม่ถึงเวลานี้ แม้จะตายด้วยประสบอุบัติเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ย่อมละเว้นจากอดีตกรรมเสียไม่ได้^{๔๖} หมายความว่า จะต้องมียุติกรรมเป็นผู้อดหนุน และมีเหตุปัจจุบันเป็นผู้จัดการ

๒.๒.๒ มรณาสันนวิถิ

บุคคลในโลกนี้ไม่ว่าจะเป็นใครเมื่อเกิดมาแล้วจะต้องตายอย่างแน่นอน เพราะโดยธรรมชาติในภพหนึ่ง ๆ นั้น เมื่อถึงกำหนดด้วยอำนาจกรรมทำให้เกิดคือชนกรรมทำหน้าที่ปฏิสนธิมาแล้ว ลำดับจิตก็จะเกิดสืบต่อไปสันตติต่อไปไม่ขาดสายจบจนถึงจุติจิตจากภพนั้น ๆ วิถิจิตที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้ตายนั้น ท่านเรียกว่า “มรณาสันนวิถิ” ซึ่งก็คือ วิถิจิตใกล้ตาย หรือกระแสของจิตใกล้ตาย วิถิจิตใกล้ตายนี้ เมื่อว่าโดยจำนวนย่อมมีมากมายหลายร้อยวิถิ มิใช่เป็นวิถิที่เกิดขึ้นสุดท้ายในภพหนึ่ง ๆ เท่านั้น และจิตที่เสพอารมณ์คือชวนจิตที่เกิดขึ้นในวิถิใกล้ตายนี้ ย่อมจะมีกำลังลดน้อยลง เพราะในเวลาที่วิถิจิตและหทัยวัตถุซึ่งเป็นที่ยึดถือของกรรมที่เกิดขึ้นร่วมกันมีกำลังอ่อนลง วิถิจิตใกล้ตายจึงมีจิตที่เสพอารมณ์เพียงเล็กน้อย นี้กล่าวโดยทั่วไป หากกล่าวเฉพาะคนที่ตาย คนทุกคนจะมีมรณาสันนวิถิ คือ วิถิจิตใกล้ตาย จิตในขณะนั้นจะทำหน้าที่ระลึกอารมณ์ รับอารมณ์ครั้งสุดท้ายจะเป็นบุญหรือบาปของผู้ใกล้จะตาย อารมณ์ที่ปรากฏนี้เป็นเหมือนผู้นำทางที่จะไปเกิดในภพภูมิใด อารมณ์ที่ปรากฏครั้งสุดท้ายนี้มาจากกรรมที่มีอำนาจมากที่ผู้ที่ได้กระทำไว้นั้นเอง ในขณะที่จะตายนั้นจิตของคนเราจะบังคับให้นึกคิดเรื่องใด ๆ ตามที่เราต้องการไม่ได้ เพราะจิตขณะนั้นจุกคนนอนหลับ จิตนึกคิดเรื่องต่าง ๆ ตามกำลังอำนาจของกรรมที่ได้กระทำไว้แล้ว และจิตได้สะสมสิ่งนั้น ๆ ไว้^{๔๗} การที่ผู้ที่ได้ทำกรรมต่าง ๆ ไว้ระหว่างมีชีวิตอยู่ จิตจะเก็บรวบรวมสะสมเอาไว้หมด กรรมที่มีอำนาจมากกว่า จิตก็จะนึกคิดแต่กรรมนั้น ๆ ก่อน ซึ่งมาปรากฏเป็นอารมณ์สุดท้ายก่อนตาย มรณาสันนวิถิเกิดแก่ผู้ใด เป็นที่แน่นอนว่าผู้ซึ่งต้องพบกับความตายอย่างแน่นอน

ในอภิธัมมัตถสังคหะแสดงมรณาสันนวิถิไว้ว่า วิถิจิตสุดท้ายที่สัตว์จะถึงแก่มรณะนั้น เรียกว่า มรณาสันนวิถิ เมื่อสุดมรณาสันนวิถิแล้ว จุติจิตก็เกิดขึ้นแน่นอน สัตว์นั้นก็ถึงแก่มรณะ จุติจิต

^{๔๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๙.

^{๔๗} ประยูร ดิษฐานพวงศ์, ความตายของมนุษย์ ตายแล้วไปไหน, (กรุงเทพมหานคร : ไพลินบุ๊คเนต, ๒๕๕๖), หน้า ๔๒-๔๓.

เป็นจิตดวงสุดท้ายของภพนั้นชาตินั้น และเป็นการสิ้นภพนั้นชาตินั้น^{๔๘} ต่อจากจุติจิต กล่าวคือ เมื่อจุติจิตดับลงไปแล้ว ปฏิสนธิจิตก็เกิดติดต่อกันในทันที ทันใด โดยไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่างนั้นเลย ปฏิสนธิจิตเป็นจิตดวงแรกที่เกิดสืบต่อก่อภพใหม่ ชาติใหม่ต่อไปอีก (เว้นจุติจิตของพระอรหันต์ เพราะพระอรหันต์ไม่ต้องเกิดต่อไปอีกแล้ว) มรณาสันนวิถีของกามจุติ และกามปฏิสนธิของปุถุชน และเสขบุคคลเมื่อใกล้จะตายก่อนจุติจิตจะเกิดขึ้น ถ้ามี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นอารมณ์ มรณาสันนวิถี นั้น เรียกว่า มรณาสันนวิถีทางปัญจทวาร ถ้ามีความรู้สึกนึกคิดทางใจ มรณาสันนวิถี นั้น เรียกว่า มรณาสันนวิถีทางมโนทวาร

ดังนั้น มรณาสันนวิถี ก็คือ วิถีจิตใกล้ตาย หรือกระแสจิตใกล้ตายที่ทำหน้าที่ระลึกอารมณ์ รับอารมณ์ครั้งสุดท้ายจะเป็นบุญหรือบาปตามกำลังอำนาจของกรรมที่ได้กระทำไว้ของผู้ใกล้จะตายมาปรากฏเป็นอารมณ์สุดท้ายก่อนตาย เมื่อสุดมรณาสันนวิถีแล้วจุติจิตก็เกิดขึ้น จุติจิต เป็นจิตดวงสุดท้ายของภพและชาตินั้น ๆ มี ๒ ประการ ได้แก่ ๑) มรณาสันนวิถีทางปัญจทวาร ๒) มรณาสันนวิถีทางมโนทวาร

๒.๒.๓ เมื่อใกล้จะตายมีขณะเกิดได้เพียง ๕ ขณะ

การเกิดขึ้นของขวนจิตในเวลาใกล้จะตายนั้นมีกำลังลดน้อยลง เพราะว่าในเวลานั้นกระแสจิตมีกำลังอ่อน และหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกทั้งหลายมีกำลังน้อยอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ขวนจิตในมรณาสันนวิถีจึงเกิดได้เพียง ๕ ขณะเท่านั้น ในมรณาสันนวิชานี้ เมื่อว่าโดยระยะเวลาที่ใกล้จะตายแล้วแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด กล่าวคือ ๑) มรณาสันนวิถีธรรมดา คือ มรณาสันนวิถีที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ตายในเวลา ๑-๒ นาที หรือ ๑-๒ ชั่วโมง เป็นต้น บุคคลประเภทนี้เรียกว่า มรณาสันนบุคคล คือบุคคลที่ใกล้จะตายตามธรรมดา ๒) ปัจจาสันนมรณวิถี คือ มรณาสันนวิถีที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ตายในระยะใกล้ที่สุดไม่ถึง ๑๐ วินาที หรือไม่ถึง ๒๐ วินาทีได้ดับลง ต่อจากนั้นภวังคจิตตุปปาทได้เปลี่ยนหน้าที่มาเป็นจุติจิต และกัมมชรูปก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย และมาดับลงพร้อมกันกับจุติจิตเป็นอันว่าความเป็นอยู่แห่งปัจจุบันภพสิ้นสุดลง สำหรับบุคคลที่ใกล้จะตายในระยะนี้เรียกว่า ปัจจาสันนมรณบุคคล^{๔๙}

^{๔๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณูปัตตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๑.

^{๔๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ และนามรูปวิถีวิจยัย พร้อมด้วยภาพ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒๑.

มรณาสันนวิถีนี ไม่ว่าจะเกิดทางปัญญาหรือทางมโนทวารก็ตาม วิถีนีมีขณะพึงเกิดได้เพียง ๕ ครั้ง เท่านั้น มุ่งหมายเอาความขณะอย่างเดียว ตามธรรมดาความขณะที่จะให้สำเร็จเป็นการทำการพูด คตินึก ได้นั้น ต้องเกิดขึ้นถึง ๗ ขณะ เว้นแต่ผู้มีปัญญาบารมีมาก เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอัครสาวก ขวนจิตเกิดเพียง ๔-๕ ขณะ^{๕๐} ก็สำเร็จการงานได้ แต่เป็นการงานพิเศษ โดยมีสติเป็นประธาน ส่วนขณะ ๕ ขณะ ย่อมมีแก่ผู้ที่ใกล้จะตายโดยทั่วไป ขณะนั้นไม่มีการเคลื่อนไหวกาย วาจา หรือแม้แต่คตินึก คือ อยู่ในสภาพหมดความรู้สึกนั่นเอง

๒.๒.๔ แสดงมรณาสันนวิถีนี ๔ อย่าง

มรณาสันนวิถีนี มุ่งหมายเอาปัจจาสันนมรณวิถีนี คือ มรณาสันนวิถีนีที่ใกล้จะตายที่สุด ซึ่งมีดังนี้

๑. ข ข ข ข ข ต ต จุติ

๒. ข ข ข ข ข จุติ

๓. ข ข ข ข ข ต ต ภ ภ ๗ จุติ

๔. ข ข ข ข ข ภ ภ ภ ๗ จุติ

อธิบายดังนี้ ประเภทที่ ๑ ขวนจิต ๕ ครั้ง ตทาลัมพนะ ๒ ครั้ง แล้วจุติจิตเกิด

ประเภทที่ ๒ ขวนจิต ๕ ครั้ง แล้วจุติจิตเกิด

ประเภทที่ ๓ ขวนจิต ๕ ครั้ง แล้วตทาลัมพนจิตเกิด ๒ ครั้ง

ภวังคจิตเกิดขึ้น ๑-๒-๓ ครั้ง แล้วจุติจิตเกิด

ประเภทที่ ๔ ขวนจิต ๕ ครั้ง แล้วภวังคจิตเกิดขึ้น ๑-๒-๓ ครั้ง

แล้วจุติจิตเกิด

ภวังคจิต เกิดขึ้น ๑-๒-๓ ครั้งนั้น หมายความว่า ภวังคจิตเกิด ๑ ครั้งแล้วจุติจิตเกิดก็มี ภวังคจิตเกิด ๒-๓ ครั้ง แล้วจุติจิตเกิดก็มี ทั้งนี้ย่อมเนื่องจากกัมมชรูปที่เกิดขึ้นครั้งสุดท้ายจะต้องดับพร้อมกับวิบากจิตเสมอ วิบากจิตจะดับโดยกัมมชรูปยังตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนกัมมชรูปดับหมดแล้วแต่วิบากจิตยังเกิดอยู่อีก ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน

ที่เป็นเช่นนี้ กุศลอกุศลกรรม ที่เป็นผู้สร้างภพชาติให้เกิดขึ้นครั้งแรกมีวิบากจิตและกัมมชรูปเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน เมื่อถึงคราวสิ้นภพชาติวิบากจิตและกัมมชรูปก็ดับพร้อม ๆ กัน

^{๕๐} พระคันธสาราภิงค์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓-๕๔.

อันเป็นไปตามธรรมเนียม เหมือนกับดวงไฟกับแสงสว่างที่เมื่อเกิดขึ้นก็เกิดพร้อมกัน เมื่อดับจึงต้องดับพร้อมกันด้วย

วิธีจิตทั้ง ๔ ประเภทนี้ มุ่งหมายเอาผู้ที่ตายในกามภูมิและจะเกิดในกามภูมิอีก ส่วนผู้ที่ตายในกามภูมิแล้ว จะเกิดในพรหมภูมิก็ดี ตายในพรหมภูมิ แล้วจะเกิดในพรหมภูมิก็ดี หรือตายในพรหมภูมิ และจะเกิดในกามภูมิก็ดี ทั้ง ๓ ประเภทนี้ มรณาสันนิวาสได้แต่เฉพาะขณะวาระ ๒ วิธีเท่านั้น คือ ๑) ข ข ข ข ข จุติ, ๒) ข ข ข ข ข ภ - - - จุติ

สำหรับตทาลัมพะวาระ อีก ๒ วิธีนั้น ย่อมไม่เกิด การที่ตทาลัมพะ ๒ วิธี ไม่เกิดแก่บุคคลทั้ง ๓ ประเภทนั้น เพราะตทาลัมพะจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยสภาพธรรม ๓ ประการ คือ กามขณะ, กามบุคคล และกามอารมณ์ ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ ต้องครบบริบูรณ์แล้ว ตทาลัมพะจึงเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น บุคคล ๓ จำพวก จึงมีธรรม ๓ ประการไม่ครบองค์มรณาสันนิวาส ทั้ง ๒ ที่มีตทาลัมพะ จึงเกิดขึ้นไม่ได้ สำหรับจิตที่ทำหน้าที่ดับสิ้นไปจากภพมี ๑๙ ดวง^{๕๑} เรียกว่า จุติกิจ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง, มหาวิบากจิต ๘ ดวง, และมหัคคตวิบาก ๙ ดวง

๒.๒.๕ อารมณ์ของมรณาสันนิวาส

ธรรมศาสตร์ทั้งหลายที่ยังมีได้เป็นพระอรหันต์นั้น จะเป็นสัตว์นรก, เปเรต, อสุรกาย, เสร็จงานก็ตาม หรือเป็นมนุษย์, เทวดาและพรหมก็ตาม เมื่อใกล้จะตาย นิमितทั้ง ๓ คือ กรรมอารมณ์, กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมปรากฏเฉพาะหน้าในทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๖ เสมอ^{๕๒} อารมณ์ของมรณาสันนิวาสจึงได้แก่นิมิตอารมณ์ทั้ง ๓ ประการ ดังนี้

๑) **กรรมอารมณ์** คือ ธรรมอารมณ์ที่เกี่ยวกับกุศลกรรม อุกุศลกรรม กรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศล ได้แก่ การทำบุญให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม หรือเจริญภาวนา โดยทำมาแล้วด้วยความปิติ โสมนัสอย่างไร ก็ให้ระลึกนึกถึงความปิติโสมนัสเกิดขึ้นคล้ายกับว่าตนกำลังทำบุญให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม หรือเจริญภาวนาอยู่ในขณะนั้น ส่วนกรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศล ได้แก่ การที่ตนเคยฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เคยฉกชิงวิ่งราว เคยถูกจองจำ หรือเคยเสียใจเพราะไฟไหม้บ้าน เคยโกรธแค้นอาฆาต

^{๕๑} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณกสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.

^{๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษา), หน้า ๒๖๐.

พยาบาท ความเสียใจหรือความโกรธนั้นคล้าย ๆ กับว่ากำลังปรากฏขึ้นกับตนเพราะเหตุดังกล่าว เหล่านั้น^{๕๓}

ดังนั้น กรรมอาภรณ์นี้จึงเป็นความรู้สึกทางใจมาปรากฏได้เฉพาะมโนทวารทางเดียว เมื่อกรรมอาภรณ์เป็นฝ่ายกุศลก็นำไปสู่สุคติ ถ้ากรรมอาภรณ์เป็นฝ่ายอกุศลก็ต้องนำไปสู่ทุคติ

๒) กรรมนิมิตอาภรณ์ คือ อาภรณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสภาพที่รู้ได้ ทางใจ ที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของแต่ละบุคคล ที่ตนเคยได้กระทำแล้วด้วยกาย วาจา ใจ ย่อมจะมา แสดงนิมิตเครื่องหมายให้รู้ได้เมื่อใกล้จะตาย ถ้าเป็นฝ่ายกุศล ก็ให้รู้ให้เห็น เป็นการทำบุญให้ทาน เช่น เห็นโบสถ์วิหาร โรงเรียน โรงพยาบาลที่ตนเคยสร้าง เห็นพระภิกษุที่เคยบวช ตนเองหรือบวชลูก หลาน เห็นพระพุทธรูปที่ตนเคยสร้าง เป็นต้น มรณาสันนวิธีก็นว้างเอาอาภรณ์นั้น ๆ มาเป็นอาภรณ์ ให้เห็นเป็นนิมิตเครื่องหมายในสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น

กรรมนิมิตอาภรณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศล เช่น เห็นแห อวน หอก ดาบ ปืนผาหน้าไม้เครื่อง ประทัดประหารเบียดเบียนสัตว์ที่ตนเคยใช้ในการทำบาปมาแล้ว เป็นต้น มรณาสันนวิธีก็น้อมเอา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มาเป็นอาภรณ์

กรรมนิมิตอาภรณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศลดังกล่าวมาแล้วนั้น ถ้าเป็นแต่เพียงนึกคิดถึงสิ่ง ต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็ปรากฏทางมโนทวารเป็นอดีตอาภรณ์ แต่ถ้าไม่เห็นด้วยตาจริง ๆ ได้ยินด้วยหู จริง ๆ ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้องสัมผัส เป็นความรู้สึกจริง ๆ ก็เป็นนิมิตอาภรณ์ที่ปรากฏทางปัญจทวาร และเป็นปัจจุบันอาภรณ์^{๕๔}

ดังนั้น กรรมนิมิตที่เป็นฝ่ายกุศล ย่อมนำไปสู่สุคติ แต่ถ้ากรรมนิมิตเป็นฝ่ายอกุศลก็ย่อม นำไปสู่ทุคติอย่างแน่นอน

๓) คตินิมิตอาภรณ์ คือ นิมิตเครื่องหมายอาภรณ์ที่จะนำไปสู่สุคติหรือทุคติ ถ้าเป็นคตินิมิตอาภรณ์ที่จะนำไปสู่สุคติ ก็จะปรากฏเป็นปราสาทราชวัง วิมานทิพยสมบัติ เทพบุตร เทพธิดา เห็นกรรมมารดา เห็นวัดวา เห็นบ้านเรือน เห็นผู้คน หรือเห็นภิกษุสามเณร ล้วนแต่เห็นสิ่งที่ดี ๆ

^{๕๓} สุขญา ศิริธัญญกร และคณะ, “การวิเคราะห์คัมภีร์พระพุทธศาสนา : ความตายกับมรณัสสตี”, รายงานการวิจัย, ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสนา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘, หน้า ๒๕.

^{๕๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณูปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาปริวรรตมิกะตรี), หน้า ๒๘๓-๒๘๔.

คติमितอาภรณ์ที่จะนำสู่ทุกคติ ก็จะเป็นปรากฏเป็นเปลวไฟ ถ้า เหว ป่าทึบ เห็นนายนิรยบาล เห็นสุนัข เห็นแร้งกา เป็นต้น ที่กำลังเปิดเบียนทำอันตรายตน ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่ไม่ดีทั้งสิ้น^{๕๕}

ดังนั้น คติमितอาภรณ์ย่อมปรากฏได้ในทวารทั้ง ๖ แต่ส่วนมากจะปรากฏทางจักขุทวาร และทางโนทวาร คือ เห็นทางตากับทางใจเป็นส่วนมาก และจัดเป็นปัจจุบันอาภรณ์ อาภรณ์ของ มรณาสันนินิธิ^{๕๖} ย่อมจะมีอาภรณ์ที่เป็นกรรมอาภรณ์ กรรมนิมิตอาภรณ์ หรือคติमितอาภรณ์ อย่างไรก็ดี อย่างหนึ่งมาปรากฏแก่วิจิตสุดท้ายที่ใกล้ชิดกับจิตที่จิตที่สุด และอาภรณ์ทั้ง ๓ นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วย อำนาจของกรรมทั้ง ๔ ประการตามลำดับ^{๕๗} ได้แก่

๑. ครุกรรม คือ กรรมหนัก อันกรรมอื่นไม่อาจหักห้ามการให้ผลของกรรมประเภทนี้ได้ ซึ่งมีทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล กล่าวคือ กุศลครุกรรม ได้แก่ มหัคคตกุศล ๙ คือ รูปาวจรกุศล ๕ อรูปาวจรกุศล ๔ ที่จะนำเกิดเป็นรูปพรหมบุคคล หรืออรูปพรหมบุคคล ให้กรรมนิมิตอาภรณ์ปรากฏอย่างเดียว, อกุศลครุกรรม ได้แก่ นิตยมิฉณาปฏิญญี ๓ คือ อเหตุกปฏิญญี ๑, นัตถิกปฏิญญี ๑, อภิริยปฏิญญี ๑ และ ปัญจันตริยกรรม ได้แก่ ปิตุฆาต, มาตฆาต, อรหันตฆาต, โลหิตุปบาท, สังฆเภท

๒. อาสันนกรรม คือ กรรมที่ได้กระทำหรือได้ระลึกนึกถึงเมื่อใกล้จะตาย คือ ก่อนที่มรณาสันนินิธิเกิด มีได้ทั้งกุศลอาสันนกรรม หรืออกุศลอาสันนกรรม ถ้าไม่มีครุกรรมแล้ว อาสันนกรรมย่อมให้ผล กล่าวคือ ย่อมจะกระทำนิมิตที่เป็นกรรมอาภรณ์ หรือกรรมนิมิตอาภรณ์ให้ปรากฏขึ้นแก่มรณาสันนินิธิได้ ถ้าเป็นกุศลอาสันนกรรม ก็นำเกิดในสุคติภูมิ ถ้าเป็นอกุศลอาสันนกรรมก็นำเกิดในทุคติภูมิ

๓. อาจิณณกรรม คือ กุศลกรรม หรืออกุศลกรรม ที่ได้กระทำหรือได้ระลึกนึกถึงบ่อย ๆ ถ้าไม่มีครุกรรมและอาสันนกรรมแล้ว อาจิณณกรรมย่อมจะให้ผล โดยกระทำอาภรณ์แก่มรณาสันนินิธิ ถ้าเป็นกุศลอาจิณณกรรมก็นำสู่สุคติ แต่ถ้าเป็นอกุศลอาจิณณกรรมก็นำสู่ทุคติ

๔. กุฎตตกรรม คือ กุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่ได้กระทำไปโดยมิได้ตั้งใจไว้ก่อน หรือกุศลกรรม กุศลกรรมที่ไม่ครอบงำแห่งกรรมบถจักเป็นกรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ ถ้าไม่มีครุกรรม อาสันนกรรม และอาจิณณกรรมแล้ว เป็นหน้าที่ของกุฎตตกรรมที่จะให้ผล โดยเป็นผู้กระทำอาภรณ์ให้แก่ มรณาสันนินิธิ และถ้าเป็นกุศลกุฎตตกรรมก็นำสู่สุคติ แต่ถ้าเป็นอกุศลกุฎตตกรรมก็นำสู่ทุคติ

^{๕๕} ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๓/๔๔๗.

^{๕๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๒-๑๙๓.

๒.๒.๖ อารมณ์ของทวารวิมุตตจิต

จิตที่พ้นทวาร เป็นจิตที่เกิดโดยไม่ต้องอาศัยทวารนั้นมี ๑๙ ดวง ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณ จิต ๒ ดวง มหาวชิราจิต ๘ ดวง มหัคคตวิปาก ๙ ดวง ด้วยเหตุที่จิตทั้ง ๑๙ ดวงนี้ทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภวังคกิจ จุตติกิจ จึงไม่ต้องอาศัยทวาร แต่ก็ต้องมีอารมณ์ตามหลักที่ว่า จิตต้องมีอารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว อารมณ์ของจิต ๑๙ ดวงที่ทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภวังค จุตติ นี้มีชื่อเรียกเป็นพิเศษโดยเฉพาะว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคติณิมิตอารมณ์ ในเวลาของสัตว์ที่ใกล้จะตายนั้น จะต้องมียุทธอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏแก่ชวนจิตในมรณาสันนวิถี^{๕๗} ซึ่งเป็นปัจจุบัน อดีต และบัญญัติที่นถวาริกมรณาสันนชวนะ รับเอามาจากภพก่อนเมื่อใกล้จะตายเป็นส่วนมาก อารมณ์นี้จะต้องเกิดทั่วทุกตัวสัตว์ (เว้นแต่ อสัณฺญาสัตต และพระอรหันต์ ที่เว้นเพราะอสัณฺญาสัตตไม่มีจิต จึงไม่มีอารมณ์ ส่วนที่เว้นพระอรหันต์นั้น เพราะพระอรหันต์ไม่ต้องไปเกิดอีกแล้วจึงไม่มีอารมณ์ ๓ อย่างนี้)

ดังนั้น เครื่องหมายแห่งการเกิดชวนจิตในมรณาสันนวิถี เรียกว่า มรณาสันนชวนะ ก็ได้แต่ชาติก่อนมีสิ่งใดเป็นอารมณ์ จิตที่เป็นปฏิสนธิ และภวังค ตลอดจนจตุตถจิตในปัจจุบันชาตินี้ ก็ถือเอาสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จุตติจิต ในภพเดียวกัน ในชาติเดียวกัน ในบุคคลเดียวกัน เป็นจิตดวงเดียวกัน และมีอารมณ์อย่างเดียวกัน

๒.๓ สภาวะจิตต่อการเกิดใหม่

ตามหลักอภิธรรมทางพระพุทธศาสนา เมื่อคนเราตายแล้วต้องเกิดทันทีซึ่งอาจไปเกิดในภพภูมิที่ไม่มีสังขารได้ จิตดวงสุดท้ายในชาตินี้ เรียกว่า “จตุตถจิต” เมื่อไปเกิดใหม่เรียก “ปฏิสนธิจิต” ซึ่งจตุตถจิตนี้ได้บรรจุข้อมูลกรรมที่ทำมาไว้และถ่ายทอดข้อมูลกรรมที่ได้เก็บบันทึกมาทุกชาติถ่ายทอดไปยังปฏิสนธิจิตได้อย่างครบถ้วน กรรมที่มีจึงเป็นของเราจริง ๆ ใครกระทำความอะไรไว้ในอดีตไม่ว่าชาติใด ๆ ก็จะถูกเก็บบันทึกอยู่ในภวังคจิตทั้งหมด

๒.๓.๑ ปฏิสนธิ

ปฏิสนธิ คือ การสืบต่อภพชาติ หรือการเกิดขึ้นในภพใหม่ชาติใหม่ หมายความว่า เมื่อภพเก่า ชาติเก่าสิ้นสุดลงแล้ว จิต เจตสิก กัมมชรูป ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในภพใดภพหนึ่ง ด้วยอำนาจของการสืบต่อภพเก่ากับภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิ มี ๔ พวกด้วยกัน เป็นขณะจิตแรกที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่

^{๕๗} พระสังฆมณฑลโกตะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโคตติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗* หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๓๙-๔๓.

และจะปรากฏขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้นในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่สืบทอดภพใหม่มี ๑๙ ดวง เรียกว่า ปฏิสนธิกิจ ได้แก่ อุเบกขาสันตริณจิต ๒ ดวง, มหาวิบากจิต ๘ ดวง, มหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง^{๕๘}

๒.๓.๒ การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตในภพใหม่

เมื่อจุติดับลงแล้วในลำดับของจุติโดยไม่มีระหว่างคันจิตที่ชื่อว่า ปฏิสนธิ เพราะเนื่องด้วยการสืบทอดชาติใหม่และชาติเก่าทั้งสองต่อกันมีสังขาร ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอวิชชาานุสัยเป็นผู้ครอบครอง และมีตัณหาานุสัยเป็นรากฐานตามสมควรแก่สังขารที่เป็นกุศล และอกุศลได้ขัดแย้งให้เกิดขึ้น ถือเอาอารมณ์ที่ได้ชื่อว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ ที่มรณาสันนชวนะรับเอามาตามอาการที่ปรากฏในทวารใดทวารหนึ่ง ในบรรดาทวารทั้ง ๖ จะมีวัตถุที่อาศัยหรือไม่มีวัตถุอาศัยก็ตาม ทั้งเป็นประธาน เป็นที่ตั้งของเจตสิก และกัมมชรูปที่เกิดพร้อมกันกับตนปรากฏตั้งอยู่ในภพใหม่ขณะที่ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นนั่นเอง^{๕๙} การเกิดขึ้นของปฏิสนธินี้มี ๔ พวกด้วยกัน ได้แก่

๑) อบายปฏิสนธิ^{๖๐} คือ การเกิดขึ้นของ จิต เจตสิก และกัมมชรูปเป็นขณะแรกในอบายภูมิ ๔ กล่าวคือ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในอบายภูมิ ๔ เป็นปฏิสนธิจิตของสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต และอสุรกาย เมื่อได้ทำหน้าที่ปฏิสนธิในปฏิสนธิกาล คือ ขณะแรกเกิดแล้ว ต่อจากนั้นก็ทำหน้าที่ภวังค (เว้นแต่เวลาที่จิตขึ้นวิถี) ตลอดทั้งชาติ จนถึงวาระสุดท้ายของภพนั้นชาตินั้น จึงทำหน้าที่จุติ เป็นอันสิ้นภพนั้น ชาตินั้น

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อปฏิสนธิด้วยจิตดวงใดแล้ว จิตดวงนั้นแหละทำหน้าที่ภวังครักษาภพชาติไว้ และที่จิตดวงนั้นอีกนั้นแหละ ทำหน้าที่จุติไม่ใช่จิตดวงอื่นใด ภูมิที่เกิดของสัตว์เหล่านี้เป็นทุคติภูมิ และปฏิสนธิจิตก็เป็นพวก อเหตุกจิต ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกสัตว์เหล่านี้ว่า ทุกคติอเหตุกบุคคล แต่ส่วนมากเรียกสั้น ๆ ว่า ทุกคติบุคคล

^{๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

^{๕๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๒.

^{๖๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๐๗.

๒) กามสุคติปฏิสนธิ^{๖๑} คือ การเกิดขึ้นของ จิต เจตสิก และกัมมชรูปเป็นขณะแรกในกามสุคติภูมิ ๗ กล่าวคือ

๒.๑ อุเบกขาสันตிரณกุสลวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในมนุสสภูมิ ๑ และในจาตุมมหาราชิกาภูมิ ๑ มนุษย์ผู้ปฏิสนธิด้วยอุเบกขาสันตிரณกุสลวิบากนี้ เป็นผู้มีบุญน้อยจึงพิการต่าง ๆ มาแต่กำเนิด ไม่ใช่มาพิการในภายหลัง ความพิการนี้มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑) ตาบอด, ๒) หูหนวก, ๓) จมูกเสียไม่ได้กลิ่นเพราะไม่มีขนปสาท, ๔) เป็นใบ้, ๕) โง่เง่าผิดปกติ นับสิบก็ไม่ถูก, ๖) เป็นบ้า, ๗) พวกบั่นเพาะก์ คือ พวกวิปริตในเรื่องเพศ, ๘) ผู้ปรากฏเป็น ๒ เพศ, ๙) ผู้ไม่ปรากฏเพศ, ๑๐) ผู้ติดอ่าง

ส่วนเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกาที่ปฏิสนธิด้วยอุเบกขาสันตிரณกุสลวิบาก เฉพาะพวกเทวดาชั้นต่ำ เป็นพวกภุมมัญญเทวดา มีวินิปาติกอสुरาบางพวก และตามที่อรรถกถาแสดงไว้ เวมานิกเปรตบางพวกอีกด้วย ด้วยเหตุที่ใช้คำว่า “บางพวก” เพราะว่า เทวดาพวกวินิปาติกอสुरา และเวมานิกเปรตที่มีปฏิสนธิจิตเป็น ทวิเหตุกปฏิสนธิ หรือติเหตุกปฏิสนธิก็มี มิใช่แต่เพียง วินิปาติกอสुरาเป็นติเหตุกบุคคล ได้บรรลุมรรคผลก็มีเหมือนกัน

รวมความได้ว่า ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยอุเบกขาสันตிரณกุสลวิบากนี้ กล่าวตามนัยแห่งพระอภิธรรมัตถสังคหะแล้วมี ๑๑ พวก คือ มนุษย์พิกลพิการ ๑๐ และวินิปาติกอสुरา ๑ กล่าวตามนัยอรรถกถามี ๑๒ จำพวก โดยนับเวมานิกเปรตด้วย สำหรับภูมิที่เกิดของมนุษย์และเทวดาทั้ง ๑๑ หรือ ๑๒ จำพวกนี้ เป็นสุคติภูมิ แต่ปฏิสนธิจิตเป็นอเหตุกจิต ดังนั้น จึงเรียก สุคติอเหตุกบุคคล

๒.๒ มหาวิบาก ๘ ดวง ย่อมเกิดในมนุสสภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ รวมเป็น ๗ ภูมิ บรรดามนุษย์ทั้งหลาย (เว้นผู้ไม่สมประกอบ ๑๐ จำพวก) และเทพยดาทั้งปวง (เว้นเทวดาชั้นต่ำ ๒ จำพวก) ล้วนแล้วแต่ปฏิสนธิมาด้วยมหาวิบากดวงใด ดวงหนึ่งในจำนวน ๘ ดวงนั้น และก้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท หรือ ๒ บุคคล ประเภทที่เป็นญาณวิปยุตต คือ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เรียกว่า เป็นทวิเหตุกบุคคล ส่วนประเภทที่เป็นญาณสัมปยุตต เรียกว่า เป็นติเหตุกบุคคล

อายุโดยประมาณของกามบุคคล ในบรรดากามปฏิสนธิบุคคลนั้น การกำหนดนับอายุของสัตว์ผู้เกิดในอบายภูมิ ๔ ของมนุษย์ และของวินิปาติกอสुरาไม่มีกำหนดแน่นอน ประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกาขึ้นได้ ๕๐๐ ปีทิพย์ ถ้านับโดยอายุของมนุษย์ประมาณ ๙ ล้านปี ประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์สามิ ๔ เท่าประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกา ประมาณอายุของ

^{๖๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธรรมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอภิธรรมิกะตรี), หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

เทวดาชั้นยามามี ๔ เท่าประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิตมี ๔ เท่าประมาณอายุของเทวดาชั้นยามา ประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดีมี ๔ เท่าประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต ประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมี ๔ เท่าประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี ประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีถ้านับโดยปีของมนุษย์เป็น ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี^{๖๒}

ดังนั้น อุเบกขาสันตริณกุลสลวิปาก ๑ ดวง มหาวิปาก ๘ ดวง รวมจิต ๙ ดวงนี้ กล่าวในปฏิสนธิ ได้ชื่อว่า กามสุคติปฏิสนธิ และเมื่อรวมอุเบกขาสันตริณกุลสลวิปาก ๑ ดวง ก็ได้ชื่อว่า กามปฏิสนธิ ๑๐

๓) รูปาวจรปฏิสนธิ^{๖๓} คือ การเกิดขึ้นของ จิต เจตสิก และกัมมชรูปเป็นขณะแรกในรูปภูมิ ๑๕ และปรากฏขึ้นเป็นขณะแรกของกัมมชรูป (อย่างเดียว) ในอสังขยสัตตภูมิ ๑ กล่าวคือ

๓.๑) รูปาวจรปฐมฌานวิปากจิต ๑ ดวง ย่อมเกิดในปฐมฌานภูมิ ๓ คือ ปฐมฌานวิปากเป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต จุตติจิตของรูปพรหมในปฐมฌานภูมิ ๓ ภูมิ

๓.๒) รูปาวจรทุติยฌานวิปากจิต ๑ ดวง และรูปาวจรตติยฌานวิปากจิต ๑ ดวง ย่อมเกิดในทุติยฌานภูมิ ๓ ภูมิ ที่วิปากจิต ๒ ดวงนี้ ไปเกิดในทุติยฌานภูมิร่วมกัน

๓.๓) รูปาวจรจตุตถฌานวิปาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในตติยฌานภูมิ ๓ คือ จตุตถฌานวิปาก เป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต จุตติจิตของรูปพรหมในตติยฌานภูมิ ๓ ภูมิ

๓.๔) รูปาวจรปัญจฌานวิปาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในจตุตถฌานภูมิ ๖ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ ๑) ปัญจฌานวิปาก เป็นปฏิสนธิจิต ภาวังคจิต จุตติจิต ของรูปพรหมในจตุตถฌานภูมิ ๖ ภูมิ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ)

๓.๕) รูปปฏิสนธิอย่างเดียว ย่อมเกิดในอสังขยสัตตภูมิ ๑ คือ อสังขยสัตตพรหมมีการปฏิสนธิด้วยรูปเท่านั้น ปฏิสนธิจิตไม่มี ทั้งนี้เพราะอำนาจของปัญจฌานกุศลที่เกี่ยวด้วยสัญญา วิราคภาวนา รวมรูปาวจรปฏิสนธินี้มี ปฏิสนธิ ๖ ประการ กล่าวคือ ปฏิสนธิด้วยรูปาวจรวิปากจิต ๕ ปฏิสนธิด้วยรูปปฏิสนธิ (กัมมชรูป) ๑

^{๖๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๐๘-๒๐๙.

^{๖๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

อายุโดยประมาณของรูปบุคคล ในรูปปฏิสนธิบุคคล ส่วน ๑ ใน ๓ ของวิวิธฐานยือสงไขยกัป เป็นประมาณอายุของพวกพรหมบุโรหิตา วิวิธฐานยือสงไขยกัปหนึ่ง เป็นประมาณอายุของพรหม ๒ มหากัป เป็นประมาณอายุของปริตรตาพรหม ๔ มหากัป เป็นประมาณอายุของอัปปมาณาพรหม ๘ มหากัป เป็นประมาณอายุของอาภัสสรพรหม ๑๖ มหากัป เป็นประมาณอายุของปริตตสุภพรหม ๓๒ มหากัป เป็นประมาณอายุของอัปปมาณสุภพรหม ๖๔ มหากัป เป็นประมาณอายุของสุกทินพรหม ๕๐๐ มหากัปเป็นประมาณอายุของเวหฬผลพรหมและอัสสญัตตพรหม ๑ พันมหากัป เป็นประมาณอายุของอวิหพรหม ๒ พันมหากัป เป็นประมาณอายุของอตปพรหม ๔ พันมหากัป เป็นประมาณอายุของสุทสสรพรหม ๘ พันมหากัป เป็นประมาณอายุของสุทสสรพรหม ๑ หมื่น ๖ พันมหากัป เป็นประมาณอายุของอกนิฐพรหม^{๖๔}

๔) อรูปาวจรปฏิสนธิ^{๖๕} คือ การเกิดขึ้นของ จิต และเจตสิกเป็นขณะแรกในอรูปภูมิ ๔ กล่าวคือ

๔.๑) อากาสนัญญาตนิวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในอากาสนัญญาตนิภูมิ ๑ โดยความเป็นปฏิสนธิจิต ภาวักจิต จุตติจิต

๔.๒) วิญญานัญญาตนิวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในวิญญานัญญาตนิภูมิ ๑ โดยความเป็นปฏิสนธิจิต ภาวักจิต จุตติจิต

๔.๓) อากิญจัญญาตนิวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในอากิญจัญญาตนิภูมิ ๑ โดยความเป็นปฏิสนธิจิต ภาวักจิต จุตติจิต

๔.๔) เนวสัญญานาสัญญาตนิวิบาก ๑ ดวง ย่อมเกิดในเนวสัญญานาสัญญาตนิภูมิ ๑ โดยความเป็นปฏิสนธิจิต ภาวักจิต จุตติจิต

อายุโดยประมาณของอรูปาวจรปฏิสนธิ ในอรูปาวจรปฏิสนธิบุคคลเหล่านี้ ๒ หมื่นมหากัป เป็นประมาณอายุพรหมที่เกิดขึ้นในอากาสนัญญาตนิภูมิ ๔ หมื่นมหากัป เป็นประมาณอายุของ

^{๖๔} พระสังฆมณฑลสังคหะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๖๕} พระสังฆมณฑลสังคหะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิ จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๑๑.

พรหมที่เกิดอยู่ในวิญญานัญญาตนภูมิ ๖ หมื่นมหากัป เป็นประมาณอายุพรหมที่เกิดอยู่ในอา
ภิญญัญญาตนภูมิ ๘ หมื่นมหากัป เป็นประมาณอายุพรหมที่เกิดอยู่ในเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ^{๖๖}

ดังนั้น ปฏิสนธิ ๔ อย่างดังกล่าว อุเบกขาสันตริณกุศลวิบาก ๑ ดวง เป็นปฏิสนธิจิตของ
อบายบุคคลมี สัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย การเกิดขึ้นครั้งแรกของดวงนี้ทำหน้าที่ปฏิสนธิ
ของพวกอบายสัตว์เหล่านี้ ต่อจากนั้นไปจนตลอดชีวิต ก่อนวิถิจิตและหลังวิถิจิตเกิดขึ้น จิตดวงนี้ก็ทำ
หน้าที่ภวังค์ และเมื่อเวลาสุดท้ายของปัจจุบันภพจิตดวงนี้จึงทำหน้าที่ จูติ ภูมิที่เกิดของพวกสัตว์เหล่านี้
เป็นสุคติภูมิ และปฏิสนธิจิตก็เป็นพวกอเหตุกจิต เรียกสัตว์เหล่านี้ว่า ทุกตือเหตุกบุคคล สำหรับสุคติ
เหตุกปฏิสนธิ อุเบกขาสันตริณกุศลวิบาก ๑ ดวง เป็นปฏิสนธิจิต ภวังคจิต จูติจิตของมนุษย์ที่ทำการ
ต่าง ๆ มีตาบอดมาแต่กำเนิด เป็นต้น และของจาตุมาหาราชิกาชั้นต่ำ มีวินิปาติกอสุราบางพวก และเว
มานิกเปรตบางพวก ภูมิที่เกิดของมนุษย์และเทวดาจำพวกนี้เป็นสุคติภูมิ แต่ปฏิสนธินั้นเป็นอเหตุกจิต
จึงเรียกว่า สุคติอเหตุกบุคคล

๒.๓.๓ อารมณ์ของกามปฏิสนธิจิต

ในเรื่องจูติและปฏิสนธินี้ สำหรับในมรณสันนวิถิ ชวนะที่มีกำลังอ่อน ย่อมเกิดขึ้นได้ ๕
ครั้งเท่านั้น เพราะการเกิดขึ้นของชวนจิตเหล่านี้ มีกำลังลดน้อยลง ฉะนั้น ถ้าตายลงในอารมณ์ซึ่งเป็น
ปัจจุบันที่ปรากฏเฉพาะหน้า และตั้งอยู่ในเวลานั้นแม้อารมณ์ของปฏิสนธิจิตและภวังคจิตที่เกิดต่อกัน
(อย่างมาก ๖ ครั้ง) ก็ได้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเหมือนกัน กรรมที่ทำให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือกรรม
นิमितมีรูปเป็นต้นที่ตนเคยได้ และสิ่งเป็นเครื่องอุปการณในเวลากระทำการนั้น หรือคตินิमितที่ตนจะพึง
เสวย และเป็นเครื่องอุปโภคในภพที่จะบังเกิดในลำดับ มาปรากฏเฉพาะหน้าตามสมควรในเวลาใกล้
ตายของเหล่าสัตว์ผู้กำลังจะตาย ย่อมปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง เป็นปัจจุบันอารมณ์
ก็ได้ หรือเป็นอดีตอารมณ์ก็ได้^{๖๗} ด้วยกำลังแห่งกรรม เป็นต้น ต่อจากนั้น จิตสันดาน (ความสืบทอดแห่ง
จิต) ปราปรอารมณ์ตามที่ปรากฏบริสุทธิหรือเศร้าหมองตามสมควรแก่กรรมที่กำลังจะให้ผล จูติจิต
อันเป็นที่สุดแห่งภพปัจจุบันของสัตว์ทั้งหลายผู้จะตาย เกิดขึ้นแล้วดับไป ด้วยอำนาจแห่งการ
เคลื่อนไปในที่สุดแห่งวิถิจิต หรือความสิ้นไปแห่งภวังค์ ในที่สุดแห่งจูติจิตที่ดับไปแล้วนั้น กล่าวคือ
ปฏิสนธิจิต ด้วยอำนาจการสืบทอดภพอื่นที่มีวัตถุ คือ อารมณ์ หรือไม่มีวัตถุก็ตาม อารมณ์ที่ตนถือเอา

^{๖๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา วิถิมุตตสังคหะ ภูมิ
จตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๑๑-๒๑๒.

^{๖๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒
กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๒๖.

แล้วนั้นในลำดับจิตตินั้น สังขาร ซึ่งถูกอวิชานุสัยห้อมล้อม ตัณหานุสัยเป็นมูลรากให้เกิดอยู่ตามสมควร สัมปยุตธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันพอเกิดขึ้นเท่านั้นก็ตั้งอยู่ในภพอื่นก็เพราะชวนจิตทั้ง ๕ นั้นเอง^{๖๘}

การเกิดขึ้นแห่งขวนะเมื่อใกล้จะตาย หาใช่เป็นวิถีเดียวที่เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายก่อนตายก็หาไม่ได้ เพราะมรณสันนวิธินี้ แปลว่า วิถีที่เกิดขึ้นเมื่อใกล้จะตาย เมื่อว่าโดยจำนวนวิถีจิตแล้ว ย่อมมิได้หลายสิบหลายร้อยวิถี ซึ่งวิถีเหล่านี้ก็ได้ชื่อว่า เป็นมรณสันนวิธิต่างกัน วิถีจิตเกิดขึ้นในเวลาใกล้จะตาย ชื่อว่า มรณสันนวิธิต่างกัน การเกิดขึ้นของชวนจิตมีกำลังอ่อน ชื่อว่า มันทปะวัตติ ที่เป็นอย่างนี้ เพราะกระแสนจิต มีกำลังอ่อน ทั้งหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิกทั้งหลายก็มีกำลังลดน้อยลง เมื่อหทัยวัตถุมีกำลังอ่อนลงแล้ว จิตเจตสิก ซึ่งอาศัยหทัยวัตถุเกิด ย่อมมีกำลังอ่อนตามไปด้วย อุปมาเหมือนขบวนรถไฟวิ่งไปบนรางที่ชัน^{๖๙} ย่อมต้องลดกำลังความเร็วลง กระแสนจิตที่มีกำลังอ่อนลง มิได้เกี่ยวกับอายุ แต่เกี่ยวกับหทัยวัตถุและกาลเวลาแห่งการเกิดขึ้นของจิต คือ ถ้าเกิดในมรณสันนกาล อติตรุณกาล มุจจนกาล วิสญัญญูฏกาล กระแสนจิตก็มีกำลังอ่อน แต่ถ้ากระแสนจิตเมื่อยามปกติที่นอกจากกาลดังกล่าวนี้ กระแสนจิตก็มีกำลังเข้มแข็ง อุปมาเหมือนความร้อนแห่งดวงอาทิตย์เมื่อยามเช้าตรู่ และยามเย็น กับเวลากลางวัน ย่อมมีกำลังความร้อนที่แตกต่างกัน คือ เวลากลางวัน ย่อมร้อนแรงกว่ายามเช้าตรู่ และยามเย็น ฉะนั้น การที่กระแสนจิตมีกำลังอ่อนลง จึงเนื่องจากหทัยวัตถุและเวลาแห่งการเกิดขึ้นของจิตนั่นเอง

ดังนั้น เหตุที่หทัยวัตถุมีกำลังอ่อน เพราะเป็นอติตรุณกาล หมายความว่า ทารกที่ยังลงสู่ครรภ์มารดา ยังมีอวัยวะเกิดขึ้นไม่ครบ เวลานั้นร่างกายมีสภาพอ่อนมาก หทัยวัตถุ จึงมีกำลังอ่อนลง หทัยวัตถุพิการ เช่น เป็นโรคหัวใจ วางยาสลบ ก็เป็นสาเหตุให้หทัยวัตถุมีกำลังอ่อนได้ หทัยวัตถุมีกำลังอ่อนในเวลาใกล้จะตาย หมายถึง ตามธรรมดาแก้มขรุขระนั้น ย่อมเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะจิต แต่เวลาใกล้จะตายนั้น แก้มขรุขระจะต้องดับพร้อมกับจิตเจตสิกเสมอ แก้มขรุขระในเวลาใกล้จะตาย จะไม่มีเกิดเพิ่มเติมอีก คงมีแต่แก้มขรุขระที่กำลังดับลงเท่านั้น แก้มขรุขระจึงมีน้อยลง และจะดับหมดพร้อมกับจิตเจตสิกในเวลาใกล้จะตายมีแก้มขรุขระเหลือน้อยลง หทัยวัตถุจึงมีกำลังอ่อนลงจิตเจตสิกที่อาศัยหทัยวัตถุเกิด จึงมีกำลังอ่อนลงตามไปด้วย

^{๖๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า ๑๙๗-๑๙๘.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน พระสังฆมณฑลสังคหะ อัมมจาริยะ, ปรมัตถสังคหะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ แก้มขรุขระ และมรณูปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาปริวรรต), หน้า ๓๑๐-๓๑๖.

๒.๓.๔ อารมณ์ของรูปปฏิสนธิจิตและอรุปปฏิสนธิจิต

อารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิจิตนั้น เป็นกรรมนิมิตอารมณ์ที่เป็นบัญญัติอย่างเดียว^{๗๐} หมายความว่า การเกิดขึ้นของรูปาวจรปฏิสนธิจิตนั้นมีอยู่ ๖ ประการ คือ เป็นนามปฏิสนธิ ๕ ประการ ได้แก่ รูปาวจรวิบากจิต ที่เป็นผลของรูปาวจรปฐมนานกุศล จนถึงรูปาวจรปัญญาญาณกุศล และเจตสิกที่ประกอบตามสมควร กับรูปปฏิสนธิ ๑ ได้แก่ ชีวิตนวกกลาป รูปาวจรปฏิสนธิในที่นี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะแต่นามปฏิสนธิ ๕ ประการเท่านั้น และนามปฏิสนธิทั้ง ๕ นี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่รูปพรหมบุคคลในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) ในขณะปฏิสนธิกาล รูปาวจรปฏิสนธิ ๕ เป็นผลของรูปาวจรกุศล ๕ ตามลำดับ รูปาวจรกุศล ๕ นี้ เป็นครุกรรม คือ กรรมหนักที่กรรมอื่นใดไม่สามารถหักห้ามการส่งผลของกรรมชนิดนี้ได้ ฉะนั้น จึงส่งผลปฏิสนธิโดยแน่นอนในรูปภูมิ ๑๕ ตามควรแก่กุศล ๕ เพราะการส่งผลของกุศล ๕ นั้นแน่นอนนี้ก็ต้องมีอารมณ์กัมมัฏฐานที่เกี่ยวข้องด้วยกุศล ๕ นั้น ๆ เป็นอารมณ์ให้เมื่อใกล้จะตาย ด้วยเหตุนี้ นิมิตอารมณ์ที่จะมีแก่รูปปฏิสนธิ ๕ นั้น จึงมีได้แต่เฉพาะกรรมนิมิตที่เป็นบัญญัติธรรมารมณ์อย่างเดียว อารมณ์ที่เป็นกรรมอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ ย่อมไม่มีแก่รูปปฏิสนธิ ๕ แน่นอน พระอนุรุธอาจารย์ จึงแสดงไว้ว่า ปญฺญัตติภูตัง กัมมะนิมิตตะเม วารัมมะณัง โหติ ฯ มีนิมิตที่เป็นบัญญัติอย่างเดียวเป็นอารมณ์ กรรมนิมิตที่เป็นบัญญัตินี้ ได้แก่ กสิณ บัญญัติ ๑๐, อสุภบัญญัติ ๑๐, โกฏฐาสบัญญัติ ๑, อานาปานบัญญัติ ๑, สัตวบัญญัติ ๔ รวม ๒๖ บัญญัติอารมณ์ และอารมณ์เหล่านี้จะเป็นอารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิ ๕ นั่นคือ มรณาสันนวิธิของผู้ที่จะไปเกิดเป็นพรหมในรูปภูมินั้น จะมีนิมิตอารมณ์หลายอย่างหลายประเภทไม่ได้คงมีแต่กรรมนิมิตอารมณ์ประเภทเดียวที่เป็นบัญญัติธรรมารมณ์โดยแน่นอน^{๗๑}

สำหรับ อารมณ์ของอรุปปฏิสนธิก็เป็นกรรมนิมิตที่เป็นมหัคคตะ และบัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกันตามสมควรแก่ถา^{๗๒} หมายความว่า การเกิดขึ้นของอรุปปฏิสนธินี้มี ๔ ประการ ได้แก่ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ที่มีกรรมนิมิตเป็นอารมณ์ เช่นเดียวกับรูปาวจรปฏิสนธิเหมือนกัน แต่กรรมนิมิตอารมณ์ของอรุปปฏิสนธินี้มี ๒ ประการ คือ ๑) มหัคคตกรรมนิมิต ได้แก่ อากาสนัญญาตนกุศล ๕ หรืออากิญจัญญาตนกุศล ๕ ที่เคยเกิดแล้วในสันดานแห่งตนในภพก่อน, ๒) บัญญัติกรรมนิมิต

^{๗๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๓.

^{๗๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๑๙-๓๒๐.

^{๗๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๓.

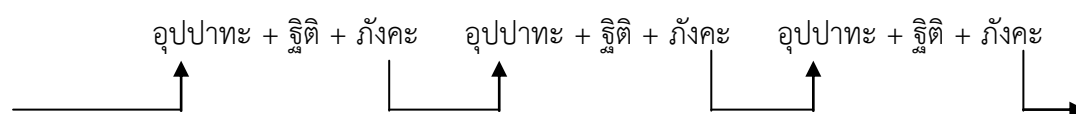
ได้แก่ อากาสบัญญัติที่ได้มาด้วยการเพิกจากกสิณ ๙ ที่นอกจากอากาสกสิณ และนัตถิภาวะบัญญัติ
 ความไม่มีแห่งอากาसानุญายตนณานที่เป็นอารมณ์ของวิญญานัญญายตนณาน^{๗๓}

ดังนั้น อารมณ์ของรูปาวจรปฏิสนธิเป็นกรรมนิมิตอารมณ์ที่เป็นบัญญัติอย่างเดียวการ
 เกิดขึ้นนั้นมีอยู่ ๖ ประการ คือ เป็นนามปฏิสนธิ ๕ ประการ กับรูปปฏิสนธิ ๑ ประการ สำหรับ
 อารมณ์ของรูปปฏิสนธิก็เป็นกรรมนิมิตที่เป็นมหัคคตะ และบัญญัติเป็นอารมณ์เหมือนกันตามสมควร
 แก่ฌานมีกรรมนิมิตเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับรูปาวจรปฏิสนธิเหมือนกัน แต่กรรมนิมิตอารมณ์ของรูป
 ปาวจรปฏิสนธินี้มี ๒ ประการ คือ มหัคคตกรรมนิมิต และบัญญัติกรรมนิมิต

๒.๓.๕ ปฏิสนธิจิตที่เกิดจากจตุตติจิต

หลังจากที่รูปาวจรจตุตติจิต ๔ ดวงเกิด รูปาวจรปฏิสนธิจิต ๔ เว้นรูปาวจรปฏิสนธิจิต
 เบื้องต่ำ และกามติเหตุกปฏิสนธิจิต ๔ ดวง เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นได้ หลังจากทีรูปาวจรจตุตติจิต ๕ ดวงเกิด
 ปฏิสนธิจิต ๑๗ ดวง ที่นอกจากเหตุกปฏิสนธิจิต ๒ ย่อมเกิดขึ้นได้ หลังจากทีกามติเหตุกจตุตติจิต ๔
 ดวงเกิด ปฏิสนธิทั้งหมด กล่าวคือ นามปฏิสนธิ ๑๙ และรูปปฏิสนธิ ๑ ย่อมเกิดขึ้นได้ ส่วนภายหลัง
 จากจตุตติจิตที่เหลือ คือ อเหตุกจตุตติจิต ๒ และทวิเหตุกจตุตติจิต ๔ เกิด กามปฏิสนธิจิต ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นใน
 กามภูมิ ๑๑ เท่านั้น^{๗๔}

กระบวนการเกิดขึ้นของจิตจากการสร้างกรรม สังสมกรรม และการสืบทอดผลกรรม
 กล่าวคือ ในขณะที่เรามีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จิตของเราเกิดดับทุกขณะ จิตเกิด ๑ ขณะ เรียกว่า “จิต ๑
 ดวง” จิตแต่ละดวงมี ๓ ขณะ คือ ขณะเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิติ) และขณะดับไป (ภังคะ)
 จิตแต่ละดวงเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะดำรงอยู่ชั่วเวลาสั้นมาก แล้วก็ดับไป ก่อนที่จะดับ (ภังคะ) ไปนั้นจิตได้
 ส่งผลกระทบที่เก็บสะสมไว้ไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น (อุปปาทะ) ดังนั้น ดวงจิตใหม่จึงเกิดขึ้น
 เพราะอาศัยพลังกรรมของจิตดวงก่อนที่เพิ่งดับไป และจิตดวงที่เกิดตามมานี้ก็ตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป
 ก่อนจะดับจิตนี้ก็ส่งปัจจัยต่อเนื่องให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีก ดังตารางนี้

ตารางภาพที่ ๒.๑ : ภาพแสดงการเกิดดับของจิต^{๗๕}

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๑.

^{๗๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒
 กัมมจตุกกะ และมรณุปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษา), หน้า ๒๖๓-๒๖๔.

^{๗๕} สยาม ราชวัตร, “วิธีการอ้างเหตุผลเพื่อยืนยันความมีอยู่ของโลกหน้าในพระพุทธศาสนาเถรวาท”,
 วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า
 ๑๐๙.

จิตเกิดดับ ต่อเนื่องกันเป็นสายโซ่อย่างนี้ เรียกว่า “กระแสจิต” ภาวะที่จิตเกิดดับสืบทอดอย่างนี้ เรียกว่า “สันตติ” ถึงแม้จิตจะเกิดดับทุกขณะ แต่ผลกรรมก็ไม่สูญหายไปพร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง เพราะจิตจะส่งทอดผลกรรมให้จิตดวงใหม่เก็บรักษาต่อไปก่อนที่จะดับลงจิตดวงใหม่จึงเป็นทายาทรับมรดกกรรมของจิตดวงที่เพิ่งดับไป ความจำและประสบการณ์ก็จะถูกส่งทอดต่อเนื่องเป็นกระแสกันไปอย่างนี้

หลังจากที่รูปาวจรจุติจิต ๔ ดวงเกิดขึ้น รูปาวจรปฏิสนธิ ๔ (เวณรูปาวจรปฏิสนธิเบื้องต้น) และกามติเหตุปฏิสนธิจิต ๔ ดวงเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นได้

หลังจากที่รูปาวจรจุติจิต ๕ ดวงเกิดขึ้น ปฏิสนธิจิต ๑๗ ดวง (เวณอเหตุปฏิสนธิจิต ๒ ดวง) ย่อมเกิดขึ้นได้ (ไม่ทำสัญญาวิราคะไปเกิดในอสังขสัจตภูมิเพราะไม่มีโทสะ จึงไม่เห็นโทษของทุกข์ทางใจ)

หลังจากที่กามติเหตุจุติจิต ๔ ดวงเกิดขึ้น ปฏิสนธิทั้งหมด คือ นามปฏิสนธิ ๑๙ และรูปปฏิสนธิ ๑ ย่อมเกิดขึ้นได้

ถ้าไม่เกิดเป็นอรุปรหม ย่อมเกิดด้วยกามติเหตุปฏิสนธิจิต ๔ ดวง เป็นมนุษย์หรือเทวดาที่มีปัญญาเกิดพร้อมด้วยที่เป็นเช่นนี้ เพราะอุปจารภาวนามหากุศล ที่เกิดขึ้นก่อนหน้าอรุปรหมานั้น เป็นติเหตุอกุศลภูมิและในสันดานของอรุปรหมผู้ตายนั้นไม่มีมหากุศลอื่นที่ประเสริฐกว่าอุปจารภาวนามหากุศล

อรุปรหมทั้งหลายที่เกิดอยู่ในเบื้องบน ไม่พยายามเจริญฌานเบื้องต้นปฏิสนธิเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะอุปจารภาวนามหากุศลมีกำลังมาก

เมื่ออรุปรหมทั้งหลายตายแล้ว จะเกิดในภูมิเบื้องต้นต่ำ ข้างภูมิเดิมภูมิที่สูงขึ้นไปหรืออรุปรภูมิก็ได้ แล้วแต่ฌานที่มีอยู่ และด้วยอำนาจความพอใจในฌาน คือ นิกันตัตถา แต่ถ้าอรุปรหม หรืออรุปรหมานไม่มี ก็จะเป็นมนุษย์หรือเทวดาที่เป็นทิวิเหตุบุคคล หรือติเหตุบุคคลก็ได้ แต่จะไม่เกิดเป็นอบายสัตว์ในอบายภูมิหรือเป็นมนุษย์ เทวดา ที่เป็นอเหตุปฏิสนธิที่ใ้ บ้า บอด หนวก มาแต่กำเนิด ทั้งนี้เพราะบรรดาอรุปรหมทั้งหลาย แม้ว่าจะไม่ได้เจริญอรุปรหม อรุปรหมต่อไปก็ตาม แต่การเกิดขึ้นแห่งนิรวันยังไม่มี มีแต่กุศลกรรมเกิดอยู่เป็นส่วนใหญ่ อกุศลกรรม หรือทิวิเหตุอกุศลกรรมก่อน ๆ ที่จะนำเกิดเป็นอเหตุปฏิสนธิจึงยังไม่มีโอกาสที่จะส่งผลได้ จึงมีแต่ติเหตุ หรือทิวิเหตุปฏิสนธิ ปฏิสนธิจิตที่เกิดต่อจากรูปาวจรจุตินี้ มิได้แสดงถึงปฏิสนธิจิตที่เกิดต่อจากอสังขสัจตพรหมจุติ ทั้งนี้

เพราะอสังขยสัตตพรหมจติ มีแต่รูปจติอย่างเดียว ไม่มีฌานอยู่แล้ว ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาตายก็ต้องมาบังเกิดในกามภูมิแน่นอน และการเกิดขึ้นแห่งปฏิสนธิในกามภูมิของอสังขยสัตตพรหม ก็ไม่ผิดไปจากปฏิสนธิในกามภูมิของรูปพรหมอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงได้แสดงถึง แต่ก็เป็นอันสันนิษฐานได้ว่า ปฏิสนธิจติที่เกิดต่อจากอสังขยสัตตพรหมจติ คือ การดับครั้งสุดท้ายของชีวิตนวกกลาป ย่อมได้แก่ มหาวิบากจติ ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นเอง^{๗๖}

สำหรับปฏิสนธิจติที่เกิดต่อจากจติจติ หลังจากกามติเหตุจติ ๔ ดวงเกิดขึ้นแล้วปฏิสนธิทั้งหมด คือ นามปฏิสนธิ ๑๙ และรูปปฏิสนธิ ๑ ย่อมเกิดได้นั้น หมายความว่า เมื่อมนุษย์เทวดาที่เป็นติเหตุปฏิสนธิบุคคลได้ตายลงแล้ว ถ้าได้ฌานก็สามารถเกิดในพรหมภูมิทั้ง ๒๐ ภูมิได้มีทั้งนามปฏิสนธิ รูปปฏิสนธิ หรือทั้งนามรูปปฏิสนธิ แล้วแต่ฌานที่ได้และภาวะของปุถุชน หรืออริยบุคคล ถ้าไม่ได้ฌานก็จะเกิดในกามภูมิทั้ง ๑๑ ภูมิได้ โดยเกิดเป็นเทวดา มนุษย์ หรืออบายสัตว์ มีสัตว์นรกเปรต อสุรกาย ตีรจฉาน และมีปฏิสนธิเป็นติเหตุปฏิสนธิ ทวิเหตุปฏิสนธิ หรือ อเหตุปฏิสนธิก็ได้แล้วแต่กุศล-อกุศลกรรมที่ตนทำไว้ได้โอกาสส่งผล

สำหรับมนุษย์ เทวดา ที่ปฏิสนธิเป็นทวิเหตุ หรืออเหตุปฏิสนธิ และสัตว์นรก เปรต อสุรกาย ตีรจฉาน ที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุปฏิสนธิ เหล่านี้ เมื่อตายลงย่อมเกิดได้เฉพาะในกามภูมิ ๑๑ เท่านั้น ทั้งนี้เพราะบรรดาบุคคลเหล่านี้ แม้ที่เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา จะมีโอกาสได้เจริญสมภาวนา หรือวิปัสสนาภาวนาก็ตาม แต่มีอาจสำเร็จฌาน มรรค ผลได้ ดังนั้น คงเป็นแต่ปุถุชนที่เกิดได้ในกามภูมิอยู่ตามเดิม และถ้าทำอกุศลกรรมไว้มาก ก็ย่อมส่งผลให้เกิดในอบายภูมิได้

สำหรับอบายสัตว์ต่าง ๆ นั้น ไม่มีสติปัญญาที่จะเจริญสมณะ หรือวิปัสสนาได้อย่างดีก็มีเพียงความเมตตา กรุณา ไม่เบียดเบียนกันมากนัก เมื่อตายลงก็คงหนีจากการเกิดในกามภูมิ ๑๑ ไปไม่ได้^{๗๗}

^{๗๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๒๒-๓๒๔.

^{๗๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๒๕-๓๒๖.

ดังนั้น สภาวะที่ตายแล้วแบบข้ามภพข้ามชาติ มีกระบวนการไม่ต่างจากการเกิดของจิตในชีวิตประจำวันของเรานั้น หมายความว่า จิตดวงสุดท้ายในชาตินี้ เรียกว่า “จุติจิต” เพราะเป็นจิตที่เคลื่อนย้ายภพ (จุติ) ออกจากร่างกายที่ปราศจากลมหายใจ ขณะที่จุติจิตดับลงมันได้ส่งพลังกรรมและผลรวมของประสบการณ์ในชาตินี้ไปก่อให้เกิดจิตดวงใหม่ ในร่างกายใหม่ เรียกว่า “ปฏิสนธิจิต” หมายถึง จิตที่เชื่อมโยง (ปฏิสนธิ) ระหว่างชาตินี้กับชาติหน้า^{๗๘} ในกรณีนี้ จุติจิตที่ดับในชาตินี้กับปฏิสนธิจิตที่เกิดใหม่ในชาตินี้ จึงไม่ใช่ดวงเดียวกันเพราะจุติจิตดับไปแล้ว เหลือแต่เพียงพลังกรรมที่ถูกส่งทอดไปเป็นมรดกที่ปฏิสนธิจิตเก็บรักษาต่อไป แต่จุติจิตกับปฏิสนธิจิตก็ไม่แตกต่างชนิดแยกขาดจากกัน ทั้งนี้ เพราะปฏิสนธิจิตรับมรดกกรรมทุกอย่างมาจากจุติจิต และเก็บรักษาไว้เป็นอนุสัยสันดานสืบต่อไป ปฏิสนธิจิตกับจุติจิตจึงเป็นอันเดียวกันก็ไม่ใช่ จะแตกต่างกันก็ไม่เชิง

๒.๓.๖ การเกิดขึ้นของภวังคจิตและจุติจิต

ตั้งแต่การดับลงแห่งปฏิสนธิจิตโดยไม่มีระหว่างคั่นของผู้ที่ถือปฏิสนธิในภพใหม่ โดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อขณะที่วิถิจิตยังไม่เกิด ปฏิสนธิจิตนั้นแหละถือเอาอารมณ์ของปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในภพใหม่นั้นเอง กลับเป็นจิตที่เรียกว่า เป็นกระแสวิงก์ โดยความเป็นองค์แห่งภพเกิดขึ้นไม่ขาดสาย ตลอดจนถึงจุติจิตเกิด เหมือนกระแสน้ำในแม่น้ำ และในที่สุดแห่งปัจจุบันภพ ภวังคจิตนั้นแหละถือเอาอารมณ์ของปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในภพใหม่นั้นเอง แล้วกลับเป็นจุติจิต ด้วยอำนาจแห่งการเคลื่อนจากภพเก่าแล้วก็ดับลง^{๗๙}

สาระสำคัญนี้อยู่ที่ว่า “ปฏิสนธิจิตนั้นแหละถือเอาอารมณ์ของปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในภพใหม่นั้นเอง แล้วก็กลับเป็นจิตที่เรียกว่ากระแสวิงก์เกิดอยู่ตลอดจนถึงจุติแล้วก็ดับลง” พระอนุรุทธาจารย์กล่าวโดยสทิสูปจารนัย คือ กล่าวโดยนัยอาศัยความเป็นไปที่เหมือนกัน หมายความว่า จิตที่เกิดขึ้นหลังจากปฏิสนธิจิตดับลงแล้ว คงได้แก่ภวังคจิตเท่านั้นที่เกิดสืบต่อกันไปเว้นแต่จะรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันภพนี้ ภวังคจิตจะขาดไปชั่ววิถิจิตหนึ่ง ๆ นอกนั้นเป็นภวังคจิตเสมอไป ภวังคจิตที่เกิดขึ้นนี้ เมื่อกล่าวโดย ภูมิ ชาติ สัมปยุต เวทนา หรือสังขาร ก็เหมือนกันกับปฏิสนธิจิตทุกประการ กล่าวคือ ปฏิสนธิจิตเป็นกามาวจร ภวังคจิต ก็เป็น กามาวจร เป็น สเหตุก หรือเหตุกวิบาก ภวังคจิต ก็เป็น สเหตุก หรือเหตุกวิบากเช่นเดียวกัน ถ้าเป็นญาณสัมปยุตภวังคจิตก็เป็นญาณสัมปยุต ถ้าเกิด

^{๗๘} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), รวมปาฐกถารธรรม ชุด พระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์, (กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๑), หน้า ๖๔-๖๗.

^{๗๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธมฺมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษา), หน้า ๒๖๔.

พร้อมด้วยโสมนัส ภาวะจิตก็เป็นโสมนัส ถ้าเป็นอสังขาริก ภาวะจิตก็เป็นอสังขาริกเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ แม้ในขณะที่ภาวะจิตเกิดอยู่นั้น ปฏิสนธิจิตได้ดับไปแล้วก็ตามแต่ภาวะของภาวะจิตนี้ มีความเป็นไปเหมือนกันกับปฏิสนธิจิตทุกประการ พระอนุรุทธาจารย์ จึงได้กล่าวว่า “ตะเหวะ จิตตัง” ปฏิสนธิจิตนั้นแหละอุปมาเหมือน ร้องบอกผู้อื่นให้หยิบยาอย่างที่ได้รับประทานเมื่อวานนี้มาให้ที่มีความมุ่งหมายให้หยิบยาชนิดเดียวกันกับที่ได้รับประทานไปแล้วเมื่อวานนี้ ฉะนั้น คำว่า “ปฏิสนธิจิตนั้นแหละ” มุ่งหมายเอาภาวะจิตนั่นเอง

ถ้าปฏิสนธิจิต มีกุศล-อกุศลกรรมเป็นอารมณ์ ภาวะจิตที่เกิดอยู่ตลอดภพ ก็มีกุศล - อกุศลกรรมเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

ถ้าปฏิสนธิจิต มีกรรมนิมิตรูปารมณ หรือสัททารมณ ภาวะจิตที่เกิดอยู่ตลอดภพนั้นก็กรรมนิมิตเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

ถ้าปฏิสนธิจิต มีคตินิมิตรูปารมณ หรือสัททารมณเป็นอารมณ์ภาวะจิตที่เกิดอยู่ตลอดภพ นั้น ก็มีคตินิมิตนั้น ๆ เป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน ความเป็นไปแห่งภาวะจิตที่มีอารมณ์เหมือนกับปฏิสนธิจิตนั้น นับแต่ปฏิสนธิของผู้ที่เกิดในภพใหม่ดับลงจนถึงจุติจิต

การเกิดขึ้นแห่งวิบากและกัมมชรูปตลอดภพหนึ่ง ๆ นั้นแหละเป็นตัวการอันสำคัญในภพหนึ่ง ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ดังนั้น เมื่อวิบากจิตเกิดขึ้นโดยความเป็นปฏิสนธิเรียบร้อยแล้วก็หาได้ยุติเพียงเท่านั้นไม่ วิบากจิตยังต้องเกิดอีกต่อไป โดยการเปลี่ยนเป็นภวังค์ ภาวะจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นได้เพียงในขณะที่วิจิติยังไม่เกิดขึ้นเท่านั้น เมื่อวิจิติเกิดขึ้นแล้วภาวะจิตก็ต้องพักไป^{๘๐}

ดังนั้น การเกิดขึ้นแห่งภาวะจิตในขณะที่วิจิติยังไม่เกิดขึ้น หาใช่ภาวะจิตจะเกิดขึ้นเพียง ๑ ขณะ หรือ ๒ ขณะเท่านั้น หากแต่เป็นการเกิดขึ้นอย่างมากมายดุจกระแสน้ำในแม่น้ำ

๒.๓.๗ ความเป็นไปขณะที่วิจิติเกิดและภาวะจิตเกิด

การที่สัตว์ทั้งหลาย มีความรู้สึกว่าได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง สัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ ได้นั้น ล้วนเป็นการงานของจิตที่เกิดขึ้นวิจิตรับอารมณ์ทั้งสิ้น ซึ่งเมื่อกล่าวโดยธรรมาธิฐานกันว่า วิจิตินั้นแหละเป็นผู้เห็น ผู้ได้ยิน ตลอดจนเป็นผู้คิดนึกต่าง ๆ ไม่ใช่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้เห็น ผู้ได้ยิน หรือผู้คิดนึก และขณะนั้นก็มีภาวะจิตเป็นผู้เห็น ผู้ได้ยินหรือผู้คิดนึกอย่างใดไม่ แต่ในขณะที่กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังฟัง กำลังอ่านหนังสือ หรือกำลังคิดนึกอยู่นั้น ในเวลานั้น

^{๘๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณูปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๒๖-๓๒๘.

ภวังคจิตก็เกิดคันสลับกันไปในระหว่างวิจิตหนึ่ง ๆ ด้วย หาใช่มีแต่วิจิตเกิดขึ้นติดต่อกันไปอย่างเดียวไม่ ทั้งนี้เพราะวิจิตที่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน การคิดนึกเหล่านี้เป็นขวนจิตที่ทำกิจในการเสพอารมณ์ชั่วขณะหนึ่ง ๆ แล้วต้องมีภวังคอันเป็นตัวมโนทวารเกิดขึ้นสลับกันไป จะมีวิจิตเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย เหมือนอยู่ในสมาบัติวิธินี้ไม่ได้^{๘๑} เพราะกระแสนจิตยังต้องเปลี่ยนแปลงอ่อนไหวไปตามกามารมณ์นั้น ๆ อยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า วิจิตที่มีขวนเป็นมาตรฐานและมีภวังคจิตสลับอยู่นั้น ทำให้เกิดความเข้าใจในเรื่องราวอันเป็นบุคคลาธิฐานประกอบกิจการงานต่อกันและกันได้ ส่วนในสมาบัติวิธินี้มีจำนวนขวนถือเป็นมาตรฐานไม่ได้ และไม่มีภวังคจิตเกิดสลับอยู่ย่อมทำความเข้าใจในเรื่องราวอันเป็นบุคคลาธิฐานไม่ได้ ภวังคจิตก็ไม่มีความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน ตลอดจนการคิดนึกเหมือนกัน โดยจะเห็นได้จากในเวลานอนหลับสนิทขณะนั้นวิจิตไม่เกิด คงเกิดแต่ภวังคจิตอย่างเดียวและภวังคจิตก็รับแต่อารมณ์เก่าในภพก่อน ไม่รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันภพ ฉะนั้น เมื่อหลับสนิทแล้วจึงไม่อาจรับรู้เรื่องใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับปัจจุบันภพทั้งสิ้น

ที่ว่า “จุติจิตตํ หุตวา นิรุชฌติ = เป็นจุติจิตแล้วดับลง”^{๘๒} หมายความว่า จิตที่มีสภาพเหมือนปฏิสนธิ์นั้นแหละ เมื่อสุดท้ายแห่งปัจจุบันภพก็กลับเป็นจุติจิต โดยทำการย้ายจากภพที่กำลังเป็นอยู่ พระอนุรุธาจารย์ จึงกล่าวว่า “ปะริโยसानะ จะ จะวะนะวะเสนะ ที่สุดแห่งปัจจุบันภพด้วยอำนาจแห่งการเคลื่อนจากภพเก่า เป็นจุติจิตแล้วก็ดับลง” ดังกล่าวนี้นี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่าภพหนึ่ง ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ปฏิสนธิ์จิตที่เกิดขึ้นในเบื้องต้นแห่งภพ ภวังคจิตที่เกิดขึ้นในท่ามกลางแห่งภพ และจุติจิตที่เกิดในเบื้องปลายแห่งภพทั้ง ๓ อย่างนี้ มีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือประเภทเดียวกันก็ได้

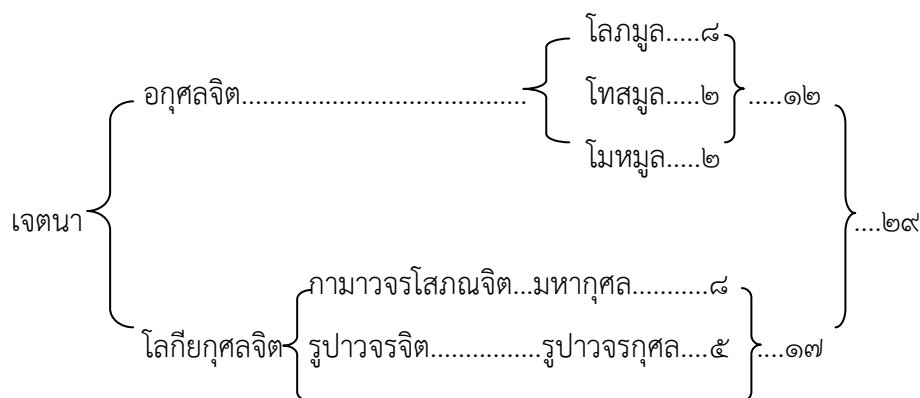
๒.๓.๘ ความสัมพันธ์ระหว่างอาสนนกรรมกับชีวิตหลังความตาย

ธรรมดาจิตของสัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นมาอยู่เสมอ และที่จิตเกิดขึ้นมาอยู่เสมอนั้นก็เพราะได้กระทบซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ ถ้าไม่มีอารมณ์อะไรมากระทบแล้ว จิตก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย เช่น เมื่อจิต “เห็น” เกิดขึ้น ก็เพราะมีรูปารมณ์ อันได้แก่คลื่นแสงเข้ามากระทบ เมื่อจิต “เมื่อจิตได้ยิน” เกิดขึ้น ก็เพราะมีสัทธารมณ์ อันได้แก่คลื่นเสียงมากระทบ และเมื่อจิตคิดนึก “เกิดขึ้น” ก็เพราะมี

^{๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๒๘.

^{๘๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๓๒๙.

เรื่องราวที่อยู่ภายในจิตใจเข้ามากระทบ วัน ๆ หนึ่ง เราหนีอารมณ์ต่าง ๆ มากมายไปไม่ได้และการกระทบอารมณ์เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ บรรดาอารมณ์ทั้งหลายที่เข้ามากระทบจิตใจนั้น มีทั้งอารมณ์แรงบ้าง อารมณ์ไม่แรงบ้างและถ้าเป็นอารมณ์ที่แรงมากระทบแล้ว จิตก็จะหนีไปไหนไม่ได้ จะต้องเกิดขึ้นมาจับอารมณ์นั้นทันที เช่น ถูกดูด่าว่ากล่าว ก็เกิดความโกรธแล้วก็จะเก็บเรื่องราวเหล่านั้นเอาไว้ในจิตใจ เมื่อได้โอกาสเรื่องราวต่าง ๆ หรือความโกรธที่เก็บเอาไว้นั้นก็กระทบใจออกมา คือ เกิดผัสสะขึ้น ทำให้จิตครุ่นคิดซ้ำ ๆ ซาก ๆ บางทีก็ออกจะบ่อยครั้งยาวนานก็ได้ หรือล่องลอยไปหลายวันแล้วยังอดคิดไม่ได้ก็มี ซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบใจเหล่านี้ เป็นตัวการทำให้จิตเกิดเวทนาขึ้น คือ ถ้าอารมณ์ที่ดีมากระทบก็มีความสนใจชอบใจ ถ้าอารมณ์ที่ไม่ดีมากระทบก็รู้สึกไม่ชอบใจ แล้วถ้าอารมณ์นั้นมีกำลังอ่อน หรือเป็นอารมณ์ที่ไม่กระทบกระเทือนใจแล้วก็จะรู้สึกเฉย ๆ ดังนั้น จึงเกิดบุญและบาปมาน้อยตามกำลังแรงของอารมณ์เหล่านั้น เป็นอย่างนี้ตลอดทั้งวันและทุก ๆ วัน ผลัดเปลี่ยนกันไปมาในทวารทั้ง ๖ ทวารนั้น ในวันหนึ่งนับจำนวนไม่ได้ บุคคลทั้งหลาย จะไม่สามารถหนีกุศลกรรม และอกุศลกรรมไปได้เลย แม้แต่อารมณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อใกล้จะตายนั้น ท่านได้ตั้งชื่อเอาไว้ อย่างหนึ่งเพื่อเป็นสัญลักษณ์ให้เข้าใจได้ว่าไม่ใช่เป็นอารมณ์อื่น ๆ ทั่วไป แต่เป็นอารมณ์ของผู้ที่ใกล้จะถึงแก่ความตายเท่านั้น จะเป็นอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งก็ได้ใน ๓ อารมณ์ ได้แก่ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ เกิดขึ้นก่อนแล้วความตายจึงจะมาถึง จะไม่มีอารมณ์เหล่านี้เกิดขึ้นเลยเมื่อความตายมาถึง พระพุทธองค์ตรัสว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคล คิดแล้วจึงกระทำการด้วยกาย วาจา ใจ”^{๘๓} หมายความว่า เจตนาอันได้แก่ ความตั้งใจ หรือความจงใจที่กระทำด้วยกาย วาจา และใจ ทั้งดีและชั่ว นั้นแหละเป็นตัวกรรม และเจตนานี้ก็ได้อรรถาธิบายไว้ในอภิสมาสีติ ๑๒ และเจตนาที่ในโลภียกุศลจิต ๑๗ รวมเป็น ๒๙ เจตนาในความหมายที่เป็นตัวกรรมนั้นมี ๒๙ ได้แก่จิตเหล่านี้

^{๘๓} อภ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

อรุปาวจรจิต.....อรุปาวจรกุศล..๔

แผนภาพที่ ๒.๒ : ภาพแสดงเจตนาในความหมายที่เป็นตัวกรรม ๒๙^{๘๔}

รูปาวจรจิต ๕ กับอรุปาวจรจิต ๔ เป็นจิตที่บุคคลทำสมาธิจนได้ถึงฌานในชั้นต่าง ๆ ทั้งรูปฌาน อรูปฌาน ทำให้กิเลสนิวรณ์ที่มีอยู่ภายในจิตใจสงบลงได้ไม่เพียงพอขึ้นมาด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ปฏิบัติได้ฌานถึงรูปาวจรจิต ๕ กับอรุปาวจรจิต ๔ เมื่อตายแล้วจึงปฏิสนธิในรูปพรหมและอรุปรหม ซึ่งจะไม่ขอก่ในในที่นี้ จะแสดงแต่การปฏิสนธิในกามภูมิ ๑๑ นั่นคือ อกุศลจิต ๑๒ กับมหากุศลจิต ๘ ดังนี้

เมื่อตอนที่ใกล้จะตายมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์เกี่ยวกับโลภมูลจิต ๘ ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นเปรต อสุรกาย

เมื่อตอนใกล้จะตายมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับโทสมูลจิต ๒ ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นสัตว์นรก

เมื่อตอนใกล้จะตายมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับโมหมูลจิต ๒ ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นสัตว์เดรัจฉาน

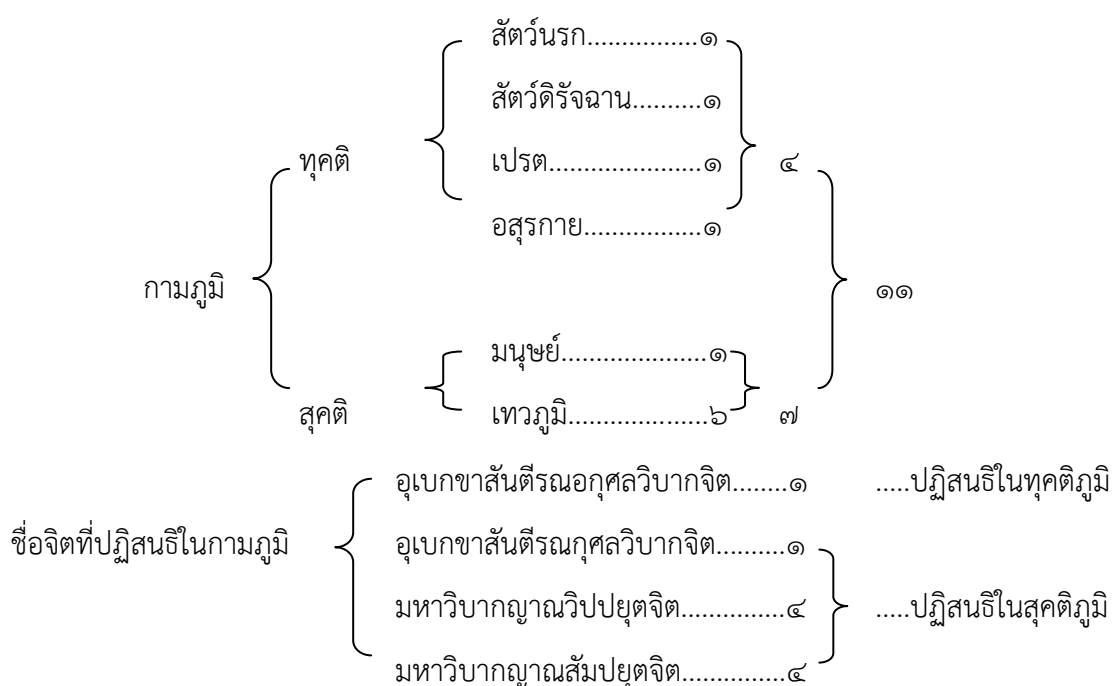
เมื่อตอนใกล้จะตายมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับมหากุศล ๘ ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตเป็นมนุษย์ และเป็นเทวดาทั้ง ๖ ชั้น^{๘๕}

ดังนั้น ผู้ที่ใกล้จะถึงแก่ความตาย เมื่อเกิดอารมณ์ขึ้นแล้วจึงได้อาศัยอารมณ์ที่ได้นี้เป็นหนทางไปสู่การปฏิสนธิ ตามแต่อำนาจของอารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้น กรรมที่ได้กระทำลงไปแล้วนั้นมิได้สูญสิ้นไปไหน หากแต่ยังอยู่ และคอยช่วงชิงเพื่อจะเอาชนะซึ่งกันและกัน กล่าวคือ กระทบใจออกมาเป็นอารมณ์ให้อยู่ตลอดเวลา ในผู้ใกล้จะถึงแก่ความตายก็เหมือนกัน ถ้ายกเว้นกรรมที่เรียกว่า อกุศลกรรม คือ กรรมหนักอกเสียแล้ว กรรมที่เรียกว่า อาสันนกรรม คือ กรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้เสียชีวิต และกรรมที่กระทำในขณะนั้น จะเป็นผู้ให้ผล ย่อมกระทำให้เกิดที่เป็นกรรม กรรมนิมิต หรือ คตินิมิต ให้ปรากฏในมรณาสันนวิธได้ ในขณะที่จะดับจิต บุคคลมีความคิดเป็นมิจฉาทิฏฐิ โดยอาศัยมโนกรรมที่เป็นอกุศลจึงนำเขาไปเกิดในทุคติ หรือมีความคิดเป็นสัมมาทิฏฐิ โดยอาศัยมโนกรรมที่เป็นกุศลจึงนำเขาไปเกิดในสุคติ สำหรับจิตที่เป็นตัวการทำหน้าที่ปฏิสนธินั้น ได้แก่ วิบาก ซึ่งเป็นผลของกรรมที่ได้ทำ

^{๘๔} บุญมี เมธางกูร, ชีวิตภายหลังความตาย หรือตายแล้วเกิดได้อย่างไร, (กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๓๗๘.

^{๘๕} บุญมี เมธางกูร, ชีวิตภายหลังความตาย หรือตายแล้วเกิดได้อย่างไร, หน้า ๓๗๘-๓๗๙.

ไว้ในอดีตจะสอดคล้องสัมพันธ์กับอารมณ์ที่เกิดขึ้นพอดี เมื่อชาติเก่าสิ้นสุดลง นั่นก็คือ จิต เจตสิก ตลอดจนกรรมรูปดับลงหมดสิ้นทั้งนั้น ด้วยอำนาจหลายประการ จึงทำให้เกิดการสืบต่อ บังเกิดชาติใหม่ขึ้นมาอีกมี จิต เจตสิก และกรรมรูป เกิดพร้อมกัน ในขณะนั้นเรียกว่า “ปฏิสนธิ”

(แยกมหาวิบาก ๘ ออกเป็น ๒ ประเภทโดยเหตุ)

แผนภาพที่ ๒.๓ : ภาพแสดงจิตที่ปฏิสนธิในกามภูมิ^{๘๖}

ผลของอกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้แล้วจะเก็บฝังทับเอาไว้ในจิตไม่ว่าจะเป็นฝ่าย โลภะ โทสะ หรือโมหะก็ตาม เป็นตัวการทำหน้าที่ปฏิสนธิในภพชาติใหม่ โดยอาศัยอารมณ์เมื่อตอนใกล้จะตาย เป็นตัวส่งให้บังเกิดในอบายภูมิ ๔ อธิบายตามตารางที่ ๓ แสดงจิตที่ปฏิสนธิในกามภูมิได้ดังนี้

๑) บุคคลที่จะไปบังเกิดในทุคติภูมิ ปฏิสนธิในกามภูมิ ชื่อ อุเบกขาสันติริณอกุศลวิบาก ได้แก่ เมื่อตอนใกล้จะตายเกิดอารมณ์ขึ้นโดยเห็นไฟลุกไหม้ มีความร่าร้อนแสดงความตกใจ เห็นสัตว์

^{๘๖} บุญมี เมธางกูร, ชีวิตภายหลังความตาย หรือตายแล้วเกิดได้อย่างไร, หน้า ๔๔๕.

ต่าง ๆ ถูกทราบอย่างน่าหวาดเสียว ด้วยอำนาจของอารมณ์ดังกล่าว ก็จะส่งสัตว์ผู้มีอารมณ์นี้ให้บังเกิดในนรก โดยจิตที่ปฏิสนธิชื่อว่า อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก

เมื่อตอนใกล้จะตายตกอยู่ในความหลงใหลไร้สติ มีความรู้สึกว่าตกอยู่ในความมึนเมาอย่างเหลือเกิน เพราะเคยดื่มสุราหรือเสพยาเสพติดให้โทษมาในอดีตมากมายนาน หรืออาจจะเห็นชายน้ำโคลน ตามที่สัตว์ลงเล่น หรือเห็นครรภ์ของสัตว์เดรัจฉานด้วยอำนาจของอารมณ์ดังกล่าว ก็จะส่งสัตว์ให้ไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน โดยจิตที่ปฏิสนธิชื่อว่า อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก

เมื่อตอนใกล้จะตาย ได้อารมณ์ที่เกี่ยวกับโลหะ รู้สึกถึงการคดโกงผู้อื่นที่ตนได้เคยทำอยู่เสมอ ๆ หรือเห็นถ้ำ เห็นเหว เห็นปล่องที่ลึกมากแล้ว หรือเห็นป่าที่น่าหวาดเสียว หรือเห็นตัวเองเป็นเปรตหรืออสุรกายที่สูงใหญ่ และน่าเกลียดมากแล้ว ด้วยอำนาจของอารมณ์ดังกล่าว ก็จะส่งสัตว์ผู้มีอารมณ์นี้ให้เกิดขึ้นเป็นเปรตหรืออสุรกาย โดยจิตที่ชื่อว่า อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก

การที่มีจิตดวงเดียวชื่อ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก แล้วปฏิสนธิใน ๔ ภูมิ นั้น ก็เพราะว่าจิตดวงนี้กระทำหน้าที่เป็นผู้เกิดในภพชาติใหม่เท่านั้น จิตดวงนี้มีได้กระทำบาปหรือบุญแต่อย่างใดเลย เพราะเป็นวิบาก กล่าวคือ เป็นผลของกรรม ตัวการที่ส่งจิตดวงนี้ให้เกิดการปฏิสนธิในภพชาติใหม่ คืออารมณ์เมื่อใกล้จะตาย

๒) บุคคลที่จะไปบังเกิดในสุคติภูมิ ปฏิสนธิในกามภูมิ ชื่อ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก ผู้มีอารมณ์เป็นกุศลในตอนท้ายของชีวิตเท่านั้น ที่จะเกิดในสุคติภูมิได้เพราะได้เคยทำกุศลไว้มากพออย่างสม่ำเสมอ แต่อย่างไรก็ดี ผู้ทำกุศลบางคนไม่ค่อยจะมีโอกาสทำกุศลแล้วจึงไม่ได้ผลมากก็มี เพราะไม่เคยเชื่อเรื่องกรรม ผลของกรรม หรือเรื่องตายแล้วเกิดใหม่ได้ แต่ที่ท่าลงไปในนั้นจำเป็นต้องทำให้เป็นไปตามธรรมเนียม ทำเพราะจะโอ้อวด เป็นต้น และเมื่อกุศลจิตเกิดขึ้น มีอกุศลโลภะ โทสะ โมหะ เข้ามาเจือปนด้วย เพราะจิตใจตั้งมั่นไม่ได้เลย ครั้นเมื่อตอนใกล้จะตาย กุศลที่จะเป็นกำลังส่งไปเกิดนั้นก็ยังมีกำลังน้อย เพราะเจตนาในการทำกุศลไม่มั่นคงประการหนึ่ง เพราะกำลังของกุศลน้อยไม่มั่นคงดังนี้ จึงเป็นช่องโอกาสให้แก่อกุศลกรรมที่ได้เคยทำมาเข้าแทรกแซงประการหนึ่ง ดังนั้นอารมณ์ที่เป็นกุศลที่ส่งให้เกิดในภพชาติหน้าจึงเกิดขึ้นมาไม่สมบูรณ์ จิตที่จะปฏิสนธิจึงได้ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบาก

จิตที่ชื่อ อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบากนี้ จะเป็นตัวปฏิสนธิในมนุษยภูมิ หรือเทวภูมิชั้นต่ำสุด แต่จะพิกลพิการไม่สมประกอบทางร่างกาย ทางจิตใจ หรือทั้งทางร่างกายด้วยและจิตใจด้วย ทั้งสองอย่างนี้เรียกว่า ปฏิสนธิทุพพลภาพตั้งแต่ปฏิสนธิ อาทิเช่น มีอารมณ์เป็นกุศลนำเกิดเมื่อตอนใกล้จะ

ตาย แต่กุศลนี้มีกำลังไม่มาก ซ้ำยังมีอารมณ์เห็นหรือรู้สึกถึงการดื่มสุราเข้ามาปะปนสลับกันไปด้วย ดังนั้น อารมณ์กุศลจึงนำเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นต่ำสุด ๒ จำพวก แต่อกุศลมีนเมาเข้ามาเป็นอารมณ์ร่วมด้วย ได้ชื่อว่าอารมณ์นี้เป็นบริวาร ด้วยเหตุนี้ การปฏิสนธิจึงมีกำลังน้อยไม่สมประกอบ เป็นผู้มีปัญหาทึบ หรือปัญญาอ่อน หรือเป็นคนวิกลจริตแล้วแต่อกุศลที่เข้ามาปะปนอย่างไร ประเภทไหน มากน้อยเท่าใด เป็นต้น

๓) บุคคลที่จะไปบังเกิดในสุคติภูมิ ปฏิสนธิในกามภูมิชื่อ มหาวิบากญาณวิปยุต บุคคลผู้มีอารมณ์เป็นกุศล เมื่อตอนใกล้จะตาย มิได้มีอกุศลเข้ามาปะปนทำให้กำลังลดน้อยลง ทั้งนี้ก็เพราะเป็นผู้ที่มีจิตเป็นกุศลจริง ๆ ด้วยเหตุที่ตลอดชีวิตส่วนใหญ่ไม่ค่อยได้ทำบาป มีแต่การทำบุญ ให้ทาน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจานต่อคนและสัตว์ทั่วไป รักษาศีลและเจริญสมาธิภาวนาอยู่เสมอ อำนาจของกุศลผลบุญที่ได้กระทำแล้ว ก่อให้เกิดอารมณ์ที่เป็นกุศลขึ้นเมื่อตอนใกล้จะถึงแก่ความตาย และอารมณ์นี้เองเป็นตัวอุทิศหนุนส่งให้เกิดการปฏิสนธิเป็นมนุษย์และเทวดาทั้ง ๖ ชั้น ที่สมบูรณ์ทุกอย่าง ในขณะที่ปฏิสนธิ หากแม้ว่า บุคคลนั้นทำกุศลไปตามที่บิดา มาตา ญาติ พี่น้อง มิตรสหายให้ทำเอาไว้ หรือทำลงไปก็เพราะปรารถนาได้ไปเกิดที่ดี ๆ จึงมิได้ประกอบด้วยสติปัญญา ในขณะที่กุศลจิตเกิด จึงได้เป็นจิตที่ปราศจากโลภะ ปราศจากโทสะ ๒ ประการเท่านั้น จิตชนิดนี้เป็นวิบากที่มาจากมหากุศลญาณวิปยุต เรียกว่า มหาวิบากญาณวิปยุต ซึ่งเป็นกุศลที่ได้มีปัญญาเข้าประกอบ มีแต่โลภะ โทสะ เท่านั้น

๔) บุคคลที่จะไปบังเกิดในสุคติภูมิ ปฏิสนธิในกามภูมิชื่อ มหาวิบากญาณสัมปยุต เป็นบุคคลซึ่งทำบุญทำกุศลเหมือนกับบุคคลในข้อ ๓ แต่มิได้เป็นผู้ที่ทำตาม ๆ กันมาเท่านั้น หากเป็นผู้ที่ขบศึกษาเล่าเรียนเรื่องของชีวิต ขอบคั่นคิดพิจารณาในเหตุผลต่าง ๆ ในเรื่องของกรรม ในเรื่องผลของกรรม และในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ทั้งยังเข้าใจสิ่งทั้งหลายในโลกนี้เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะเอามาเป็นที่พึ่งจริง ๆ หาได้ไม่ ครั้นเวลาทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ก็รู้จักพิจารณาให้จิตของตนเกิดปัญญาขึ้นร่วมด้วยแทบทุกครั้ง ดังนั้น ตลอดเวลาที่ยาวนาน มหากุศลญาณสัมปยุต คือ กุศลจิตที่มีปัญญาเข้ามาประกอบด้วย เมื่อใกล้จะตายก็ได้อารมณ์ในครั้งสุดท้ายที่มีกำลังมาก เป็นมหากุศลญาณสัมปยุต กระทำหน้าที่ส่งผลให้เกิดภพชาติใหม่ ในขณะที่ปฏิสนธิ จิตชนิดนี้ชื่อว่า มหาวิบากญาณสัมปยุต ซึ่งเป็นผลของกรรมที่ได้ทำมา จึงทำหน้าที่ปฏิสนธิในภพชาติใหม่ แล้วเป็นดิเหตุบุคคล คือ ผู้มีเหตุทั้ง ๓ ได้แก่ โลกเหตุ อโหสิเหตุ และอโมหเหตุ กล่าวคือ ไม่มีเหตุโลก ไม่มี

เหตุไกรธ และไม่มีเหตุหลงร่วมด้วย มีความสุขความสบายได้ปฏิสนธิในมนุษย์และเทวดาทั้ง ๖ ชั้น ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจมิได้ขาดตกบกพร่องเลย^{๘๗}

ดังนั้น จากที่กล่าวมา นิमितทั้ง ๓ นี้ เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏแล้ว ก็ย่อมจะส่งสัตว์ให้ไปสู่ทุกขภูมิ หรือสุขขภูมิ ตามอารมณ์นั้น ๆ จะเป็นกุศล หรือ อกุศล และอารมณ์ในครั้งสุดท้ายนี้เป็นตัวชี้ทิศทางว่าจะเกิดขึ้นในภูมิไหน จะเป็นทุกขภูมิหรือสุขขภูมิ ก็แล้วแต่อารมณ์ที่เกิดขึ้นมาในตอนท้ายของชีวิต ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักจะเกิดจากอารมณ์ที่ผู้นั้นกระทำอยู่เสมอ นั่นก็คือ อาจิณณกรรม หากว่า อาสันนกรรม ผู้นั้นมีกำลังอ่อน จึงเป็นหน้าที่ของอาจิณณกรรมที่จะส่งผลซึ่งมีกำลังมากกว่า อยู่แล้ว หากว่าผู้นั้นทำแต่กรรมชั่ว เมื่อใกล้จะตายก็จะระลึกถึงอกุศลที่ตนได้เคยทำมารวกับว่าเป็นความฝันหรือรู้สึกว่าได้เห็น ได้ยินจริง ๆ เช่น เห็นสัตว์กำลังจะถูกฆ่า หรือได้ยินเสียงสัตว์กำลังร้องครวญครางด้วยความเจ็บปวด ด้วยเหตุนี้ บุคคลดังกล่าวนี้จะถูกผลักส่งไปให้เกิดขึ้นเป็นสัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปต อสุรกาย นั่นคือ อบายภูมิ ๔ อันเป็นแดนเกิด ไม่มีความสุขความสบาย ได้รับแต่ความเดือดร้อน บุคคลที่ยังดำรงชีวิตอยู่ เมื่อตายไปก็ไม่มีใครอยากไปเกิดในอบายภูมิ ถึงกระนั้นก็ตาม ยังพอมีหนทางออกด้วยการทะนุความดีครั้งสุดท้ายของชีวิต คือการทำอาสันนกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลให้เกิดขึ้น ระลึกถึงสิ่งที่ดีเป็นกุศลก่อนตาย ทำจิตไม่ให้เศร้าหมอง ผ่องใส ก็สามารถนำไปสู่สุคติได้ ดังพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า

จิตเต สังกิลิฐเฐ ทุกคะติ ปาฎิกังขา

เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกคติก็เป็นอันหวังได้

จิตเต อะสังกิลิฐเฐ สุขคะติ ปาฎิกังขา

เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุขคติก็เป็นอันหวังได้^{๘๘}

๒.๓.๑๖ การหมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์

มีพระบาลีแสดงว่า “ตโต ปรณจ ปฏิสนธาทโย รจจกมิมิ ยถากมมเ อาว ปริวตตุนตา ปวตตุนติ ฯ” หลังจากที่ถูกจิตจัดตั้งแล้วจิตทั้งหลายมีปฏิสนธิจิต เป็นต้น ก็เกิดขึ้นสืบต่อกันไป หมุนเวียนตั้งภพชาติขึ้นเป็นไปตามลำดับหน้าที่แห่งปฏิสนธิ ภาวังค์ จุตติ จุจจักรรอันหมุนไปฉนั้น^{๘๙}

^{๘๗} บุญมี เมธางกูร, ชีวิตภายหลังความตาย หรือตายแล้วเกิดได้อย่างไร, หน้า ๔๔๔-๔๔๕.

^{๘๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๗๐/๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒-๖๓.

^{๘๙} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตถโคตติยะ มหาอภิธรรมสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ และมรณุปปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษา), หน้า ๒๖๕.

ตามบาลีนี้หมายความว่า ความเป็นไปแห่งนามธรรม คือ จิต เจตสิกของปุถุชนและพระ
 เสขบุคคลทั้งหลาย หลังจากจตุตถจิตดับแล้ว ย่อมมีความเป็นไปอย่างนี้ ส่วนพระอรหันต์ทั้งหลาย
 หลังจากจตุตถจิตดับแล้ว ความเป็นปฏิสนธิ ภาวะ และจิตไม่มีอีก เป็นการดับสิ้นไป และไม่มีการ
 กลับมาเกิดอีก ความหมุนเวียนในสังสารวัฏฏ มีพระบาลีสรุปว่า

ปฏิสนธิภาวคิโย   จุติเจท ตถา ภาวนตเร
 ปุน สนธิ ภาวคมิจฺย   ปรีวตตติ จิตฺตสนตติ ฯ

แปลความว่า ในปัจจุบันภพนี้ ปฏิสนธิจิต ภาวคจิต และจุติจิตเกิดขึ้นสืบเนื่องกันฉันใด
 ในภพหน้ากระแสนจิตที่มีปฏิสนธิจิต ภาวคจิต เป็นต้น ก็เกิดหมุนเวียนต่อเนื่องกันอีกฉันนั้น^{๙๐}

สรุปได้ว่า ความเป็นไปแห่งวิธิจิตที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ย่อมเกิดขึ้นอยู่อย่างไม่ขาดสาย
 โดยมีภาวคจิตคั่นระหว่างวิธึเป็นไปอย่างนี้จนตลอดชีวิต ตามสมควรแก่ทวารนั้น ๆ ครั้นหลังจากจิต
 ดับลงแล้ว จิตทั้งหลายมีปฏิสนธิจิต เป็นต้น ก็เกิดขึ้นสืบ ๆ กันต่อไปอีก หมุนเวียน ตั้งชาติ ตั้งภพ
 ตามลำดับหน้าที่ ปฏิสนธิ ภาวค จุติ ดุจจักรรถอันหมุนไป ฉะนั้น ข้อความเหล่านี้หมายถึงปุถุชนและ
 พระเสขบุคคลทั้งหลายที่ยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ใน ๓๑ ภูมิ

๒.๔ กรณีตัวอย่างสภาวะจิตของผู้ใกล้ตายในพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาจิตกับความตายในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยจักได้นำเสนอสภาวะจิตของผู้ใกล้
 ตายที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้ได้เห็นและเข้าใจถึงความสำคัญของจิตว่ามีสภาวะที่
 จะไปสู่สุคติภูมิและทุคติภูมิอย่างไร ซึ่งจะได้หยิบยกขึ้นมาแสดงดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ กรณีตัวอย่างที่ ๑ เรื่องพระติสสเถระ

กุลบุตรชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่ง บวชแล้วปรากฏชื่อว่า “พระติสสเถระ” ต่อมาท่านได้ไป
 จำพรรษาอยู่ในชนบท ได้ผ้าเนื้อหยาบประมาณ ๘ คอก ทำปวารณาแล้ว เอาผ้านั้นไปฝากพี่สาวของ
 ตนไว้ พี่สาวนั้นได้ตัดผ้านั้นทำให้เป็นชิ้นเล็ก ๆ โขลก สาง ตีด กรอ ปั่นให้เป็นด้ายละเอียดทอให้เป็น
 ผ้าใหม่ ฝายพระเถระ ก็จัดแจงด้ายและเข็ม นิมนต์ภิกษุหนุ่มและสามเณรมาช่วยทำจีวรแล้ว ไปเอาผ้า
 จากพี่สาว พี่สาวนั้น นำผ้าประมาณ ๙ คอกออกมาให้ พระเถระรับผ้ามาดูแล้ว เห็นว่าไม่ใช่ผ้าของตน

^{๙๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๒
 กัมมจตุกกะ และมรณูปัตติจตุกกะ (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาระดับมัธยมศึกษา), หน้า ๒๖๕.

จึงสอบถามได้ความแล้วก็นำไปวิหาร เริ่มทำจีวร พี่สาวของท่านจัดแจงภัตตาหารไปถวายแก่พระภิกษุ สามเณรผู้ทำจีวรของพระตีสสะนั้น

ในวันที่จีวรเสร็จพี่สาวได้ทำสักการะมากมาย พระเถระแลดูจีวรแล้ว เกิดความเยื่อใยใน จีวรนั้นคิดจกัหมจีวรนั้นในวันพรุ่งนี้ จึงพบพาดไว้ที่ราวในคั่นนั้น พระเถระได้มรณภาพลง เพราะ อาหารไม่ย่อยและได้เกิดเป็นเส้นที่จีวรนั้นนั่นเอง

ฝ่ายพี่สาว รู้การมรณภาพของท่านแล้วก็เสียใจ พวกภิกษุ เฝ้าศพของท่านแล้วนำเอาจีวร นั้นออกมา ตัวเส้นนั้นวิ่งร้องไปข้างโน้นและข้างนี้ เพราะหวงจีวรของตน พระพุทธเจ้าประทับนั่งใน พระคันธกุฎี ทรงสดับเสียงนั้นด้วยโสตธาตุเพียงดังทิพย์ จึงสั่งพระอานนท์ว่าอย่าให้พวกภิกษุแบ่งจีวร ของพระตีสสะ ให้เก็บไว้ ๗ วันก่อน

แม้เส้นนั้น ตายลงในวันที่ ๗ ไปเกิดเป็นเทวดาในวิมานชั้นดุสิต ในวันที่ ๘ พระพุทธเจ้า รับสั่งให้พระภิกษุแบ่งจีวรของพระตีสสะนั้น พวกภิกษุพากันสงสัยจึงทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า ตรัสว่าพระตีสสะเกิดเป็นเส้นที่จีวรของตน เมื่อพระภิกษุจะแบ่งจีวรนั้น วิ่งร้องไปข้างโน้นและข้างนี้ว่า ภิกษุพวกนี้แย่งจีวร เกิดความขัดเคืองใจแล้วพึงเกิดในนรก เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงให้เก็บ จีวรไว้ หลังจากเก็บจีวรไว้ในวันที่ ๗ เส้นนั้นได้ทำกาละไปเกิดในวิมานชั้นดุสิต พระพุทธเจ้าจึงตรัส ต่อไปว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าตัณหาของสัตว์เหล่านี้หายาบ สนิมตั้งขึ้นแต่เหล็ก ย่อมกัดเหล็ก นั้นเอง ย่อมให้เหล็กพินาศไป ทำให้เป็นของใช้สอยไม่ได้ ฉะนั้น; ตัณหานี้ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้น ภายในของสัตว์นี้แล้ว ย่อมให้สัตว์เหล่านั้น เกิดในอบายมีนรก เป็นต้น ให้ถึงความพินาศ”^{๙๑}

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สภาวะจิตของพระตีสสะเถระในขณะที่ท่านกำลังจะตายจิตของท่าน เป็นอกุศลจิต ชื่อว่า โมหมูลจิต และในขณะที่จะดับจิต มีความคิดเป็นมิจฉาทิฎฐิ โดยอาศัยมโนกรรม ที่เป็นอกุศลจึงนำไปเกิดในทุคติ จิตดวงสุดท้าย คือ จุตติจิต และจุตติกิจเกิดขึ้นทำหน้าที่ดับไปจากภพเก่า ไปปฏิสนธิในทุคติภูมิอันเป็นภพใหม่ จิตนี้ชื่อว่า อุเบกขาสันติรัตนอกุศลวิบากจิต เกิดเป็นเส้นในภูมิ ของสัตว์ดิรัจฉาน

๒.๔.๒ กรณีตัวอย่างที่ ๒ นันทาเปติวัตถุ “ว่าด้วยผู้ดูร้ายตายเป็นนางเปรต”

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทับอยู่ในพระเชตะวันมหาวิหาร ทรงปรารภนาง เปรต ชื่อว่า นันทา

^{๙๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๑๘๔/๑๖-๑๙.

ในหมู่บ้านตำบลหนึ่ง ซึ่งไม่ไกลจากกรุงสวตถิ มีอุบาสกคนหนึ่ง ชื่อว่า นันทิเสน เป็นผู้มีความศรัทธาความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ส่วนภรรยาของเขา ชื่อว่า นันทา ไม่มีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นคนตระหนี่ ดุร้าย กล่าววาจาหยาบ ไม่เคารพยำเกรงต่อสามี ด่าบริภาษแม่สามี ด้วยวาจาเยี่ยงโจร ในกาลไม่นานนางนันทานั้นได้ตายไปบังเกิดเป็นเปรต ต่อมานางเปรตได้แสดงตนในที่ที่ไม่ไกลจากหมู่บ้าน นันทิเสนอุบาสกเห็นนาง ด้วยความสงสัยเขาจึงซักถามนางเปรตดังนี้

นันทิเสนอุบาสกถามว่า “ท่านมีผิวพรรณดำ มีรูปร่างน่าเกลียด ตัวขรุขระดูน่ากลัว มีตาเหลือก เขี้ยวออกนอกเหมือนหมู เราไม่เข้าใจว่าท่านเป็นมนุษย์”

นางเปรตตอบว่า “ข้าแต่ท่านนันทิเสน เมื่อก่อน ฉันชื่อ นันทา เป็นภรรยาของท่าน ได้ทำกรรมอันลามกไว้จึงจากโลกนี้ไปสู่เปตโลก”

นันทิเสนถามว่า “ท่านทำกรรมชั่วอะไรไว้ด้วยกาย วาจา ใจ เพราะวิบากแห่งกรรมอะไร ท่านจึงจากโลกนี้ไปสู่เปตโลก”

นางเปรตตอบว่า “เมื่อก่อนฉันเป็นหญิงดุร้าย หยาบคาย ไม่เคารพท่าน พูดคำหยาบกะท่าน จึงจากโลกนี้ไปสู่เปตโลก”

นันทิเสนถามว่า “เอาละ เราจะให้ผ่านุงแก่ท่าน ขอท่านจงนุ่งผ้านี้แล้วจงมา เราจักนำท่านไปเรือน ท่านไปเรือนแล้วจักได้ผ้า ข้าวและน้ำ ทั้งจักได้สมบัติและลูกสะใภ้ของท่าน”

นางเปรตนั้นตอบว่า “ผ้านั้นถึงท่านจะให้ที่มือของฉัน ด้วยมือของท่าน ก็ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์แก่ฉัน ขอท่านจงเลี้ยงดูภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ปราศจากราคะ เป็นพหูสูต ให้อิ่มหนำด้วยข้าวและน้ำ แล้วอุทิศส่วนกุศลไปให้ฉัน เมื่อท่านทำอย่างนั้น ฉันจักมีความสุข สำเร็จความปรารถนาทั้งปวง”

เมื่อนันทิเสนอุบาสกรับคำแล้ว ได้ให้ท่านเป็นอันมาก คือ ข้าว น้ำ ของเคี้ยว ผ้า เสนาสนะ รม ของหอม ดอกไม้ และรองเท้าต่าง ๆ และเลี้ยงดูภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ปราศจากราคะ เป็นพหูสูตให้อิ่มด้วยข้าวและน้ำ แล้วอุทิศส่วนกุศลไปให้นางนันทา ข้าว น้ำ และเครื่องนุ่งห่มอันเป็นวิบาก ย่อมบังเกิดในทันตานั่นนั่นเอง นี่เป็นผลแห่งทักษิณา ในขณะนั้นนั่นเอง นางเปรตนั้นมีร่างกายบริสุทธิ์สะอาด นุ่งห่มผ้าอันดีมีค่ายิ่งกว่าผ้าแคว้นกาสี ประดับด้วยรัตนาภรณ์อันวิจิตร เข้าไปหาสามี

นันทิเสนอุบาสกจึงถามว่า “นางเทพธิดา ท่านมีวรรณะงามยิ่งนักส่องสว่างไสวไปทั่วทุกทิศสถิตอยู่ ดุจดาวประกายพรึก ท่านมีวรรณะงามเช่นนี้ อริสฐานย่อมสำเร็จแก่ท่านในวิมานนี้ และภคะทุกสิ่งทุกอย่างอันเป็นที่พอใจ ย่อมเกิดแก่ท่านเพราะกรรมอะไร นางเทพธิดาผู้มีอานุภาพมาก ฉันขอ

ถามท่าน เมื่อท่านเกิดเป็นมนุษย์ได้ทำบุญอะไร อนึ่งท่านมีอานุภาพรุ่งเรือง และมีรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ เพราะกรรมอะไร”

นางนันทาเทพธิดาตอบว่า “ข้าแต่ท่านนันทิเสน แต่ก่อนฉันชื่อ นันทาเป็นภรรยาของท่าน ได้ทำกรรมชั่วช้า จึงจากมนุษย์โลกนี้ไปสู่เปตโลก ฉันอนุโมทนาทานที่ท่านให้แล้ว จึงไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ ท่านคฤหบดี ขอท่านพร้อมด้วยญาติทั้งปวงจงมีอายุยืนนานเถิด ท่านคฤหบดี ท่านประพฤติธรรมและให้ทานในโลกนี้แล้ว จะเข้าถึงถิ่นฐานอันไม่เศร้าโศก ปราศจากธุลี ปลอดภัย อันเป็นที่อยู่ของท้าวสวตตี ท่านก่การจัดมณฑล คือ ความตระหนี่ พร้อมด้วยรากแล้ว อันใคร ๆ ไม่ติเตียนได้ จักเข้าถึงโลกสวรรค์”

นางนันทาเทพธิดานั้น เมื่อประกาศทิพยสมบัติของตนและเหตุแห่งทิพยสมบัตินั้นแก่นันทิเสนอุบากแล้ว จึงได้ไปยังสถานที่อยู่ของตนตามเดิม^{๙๒}

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สภาวะจิตของนางนันทาเมื่อตอนใกล้จะตายเป็นอกุศลจิต มีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์เกี่ยวกับโลกมุลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น เมื่อจิตดวงสุดท้ายดับไปจากภพเก่า ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในภพใหม่ ชื่อว่า อุเบกขาสันติธรรม อกุศลวิบาก ก็ส่งสัตว์ผู้มีอารมณ์ดังกล่าวนี้ให้เกิดเป็นเปรตอันเป็นทุกข์ภูมิ กล่าวคือ ภูมิของเปรตนั่นเอง

๒.๔.๓ กรณีตัวอย่างที่ ๓ เรื่องอานันท์เศรษฐี

ในสมัยพุทธกาล ที่เมืองสาวัตถี มีเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่ออานันท์เศรษฐี มีสมบัติมากถึง ๘๐ โกฏิ แต่ว่าเป็นคนตระหนี่ไม่ทำบุญ ทั้งห้ามบุตรหลานทุกคนทำบุญ เขาสอนบุตรวันละ ๓ เวลาว่า “อย่าคิดว่าทรัพย์ที่เรามีอยู่นี้มาก ควรทำทรัพย์ใหม่ให้เกิดขึ้นเป็นประจำทุก ๆ วัน ไม่ควรให้ทานแก่ใคร ๆ เพราะทรัพย์ที่มีมากย่อมสิ้นไปทีละน้อย พึงดูอย่างยาหยอดตา เมื่อหยอดทีละหยดยังหมดได้ พึงดูอย่างการพอกพูนขึ้นของจอมปลวก ที่เพิ่มขึ้นทีละน้อย ยังเป็นจอมปลวกใหญ่ได้ คนครองเรือนก็ควรเป็นอย่างนี้” เขาได้ฝังขุมทรัพย์ใหญ่ไว้ ๕ แห่ง แต่ด้วยความที่ตระหนี่มาก จึงไม่ยอมบอกให้ใครทราบ แม้แต่บุตรของตน ชื่อมูลสิริ อานันท์เศรษฐีมีชีวิตอยู่อย่างเศร้าหมอง เพราะความตระหนี่เมื่อเขาตาย มูลสิริได้ดำรงตำแหน่งเศรษฐีต่อมา

อานันท์เศรษฐีเมื่อเขาละโลกไปแล้ว ไปปฏิสนธิเกิดในครรภ์ของหญิงยากจนคนจันทาลหาเลี้ยงชีพด้วยการขอทาน ขณะที่อยู่ในครรภ์มารดา ไม่ว่าจะไปขอทานที่ไหนก็ตาม มารดาจะอด

^{๙๒} ขุ.เปต.อ. (ไทย) ๔๙/๑๐๑/๑๘๔-๑๘๕.

อยากยากจนไปด้วย ที่ว่าจนแล้วก็ยิ่งกลายเป็นคนจนในหมู่ยากที่เดียว รวมทั้งทำให้กลุ่มที่หญิงยากจนคนนี้ไปอาศัยอยู่พลอยยากลำบากไปด้วย ทำให้หมู่คณะสงสัยว่า ต้องมีคนกลักกนิยู่แน่นอน จึงได้แบ่งกลุ่มออกเป็น ๒ ฝ่าย และถ้าหญิงมีครรภ์ผู้นี้ไปอยู่ฝ่ายไหน ฝ่ายนั้นก็จะตกลำบากขอทานไม่ได้ทุกครั้ง จนเป็นที่รังเกียจของผู้อื่น จึงขับนางออกจากกลุ่ม

เมื่อนางคลอดบุตร ได้เห็นหน้าบุตรแล้วอยากจะร้องไห้ เพราะบุตรของนางพิกลพิการ สสารพิศอย่าง มือ เท้า หู จมูก ปาก นัยน์ตา พิการไปหมด เหมือนปีศาจ น่าเกลียดเหลือเกิน แต่นางก็ไม่ละทิ้งบุตร ทั้งนี้เพราะความมีเอื้อย ความรักความผูกพันตามธรรมชาติของแม่ที่มีต่อลูกอย่างแรงกล้า นางเลี้ยงบุตรด้วยความผิดเคือง วันใดที่พาบุตรไปขอทานด้วย วันนั้นจะไม่ได้อะไรเลย ส่วนวันใดที่บุตรไว้ที่บ้าน วันนั้นจะได้อาหารพอเลี้ยงปากเลี้ยงท้องพอดำรงชีวิตอยู่ได้เท่านั้น พ่อแม่จึงปรึกษากันว่า ตั้งแต่ลูกคนนี้เกิดมา ไม่ว่าจะไปที่ไหน ก็พบแต่ความอึดอัดขัดสนตลอดเวลา แม้กระนั้นก็ยังสู้ทนเลี้ยงดูลูกเรื่อยมา จนกระทั่งลูกสามารถดูแลตัวเองได้ จึงบอกกับลูกว่า “ลูกเอ๋ย เอากระเบื้องใบนี้ไป ต่างคนต่างไปเถอะ ถึงแม้ว่าพ่อกับแม่จะรักลูกแค่ไหน แต่ถ้าเอาลูกไปด้วยก็คงจะอดอยากมาก ดังนั้นลูกจงไปหาเลี้ยงชีพด้วยตนเองเถิด” ลูกจึงจำต้องจากไปเพื่อหาเลี้ยงชีพ แต่ไม่ว่าจะไปทางไหนก็หาทรัพย์ไม่ได้ เด็กน้อยตะเกียกตะกายขอทานช่วยเหลือตัวเองไปจนถึงบ้านของมูลสิริเศรษฐี ก็ระลึกชาติได้ว่า บ้านนี้เคยเป็นบ้านของตนมาก่อนและเศรษฐีนี้ คือ ลูกชายของตนเอง จึงเดินไปในบ้านนั้น ฝ่ายลูกของมูลสิริเศรษฐีเห็นเด็กขอทานที่หน้าตาน่าเกลียด น่ากลัวเข้าก็ตกใจ จึงให้คนใช้ขับไล่ออกไป

ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระอาณนทเป็นปัจฉาสมณะ (พระผู้ติดตาม) เสด็จผ่านไปถึงที่นั้น พระองค์ทรงชี้ให้ดูเด็กขอทานคนนั้น แล้วตรัสว่า “อาณนท เด็กขอทานที่มีหน้าตาอัปลักษณ์น่าเกลียดนั้น คือ อาณนทเศรษฐี”

ทั้งยังตรัสกับมูลสิริเศรษฐีให้ทราบอีกด้วยว่า นี่คือ อาณนทเศรษฐี ซึ่งเป็นพ่อของเขาในอดีตชาติ มูลสิริเศรษฐีจึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เขาจะทราบได้อย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า เด็กคนนี้จำที่ฝังสมบัติได้ มูลสิริเศรษฐีจึงให้เด็กขอทานนั้นไปชี้ที่ฝังสมบัติ เมื่อให้คนขุดดู ก็พบว่า มีสมบัติจริงตามที่ชี้^{๙๓}

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า อาณนทเศรษฐีไปบังเกิดในสุคติภูมิ ไปปฏิสนธิในกามภูมิ ชื่อ อุเบกขา สันติรณกุลสวีกา มีอารมณ์เป็นกุศลในตอนท้ายของชีวิตเท่านั้น ที่ไปเกิดในสุคติภูมิได้เพราะได้เคยทำกุศลไว้ แต่ไม่ค่อยจะมีโอกาสทำกุศลแล้วจึงไม่ได้ผลมาก เพราะไม่เคยเชื่อเรื่องกรรม ผลของกรรม

^{๙๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๔๗/๑๘๒-๑๘๖.

หรือเรื่องตายแล้วเกิดใหม่ได้ แต่ที่ทำลงไปนั้นจำเป็นต้องทำให้เป็นไปตามธรรมเนียม เป็นต้น และเมื่อ กุศลจิตเกิดขึ้น มีอกุศลโลภะ โทสะ โมหะ เข้ามาเจือปนด้วย จิตใจตั้งมั่นไม่ได้เลย ครั้นเมื่อตอนใกล้จะ ตาย กุศลที่จะเป็นกำลังส่งไปเกิดนั้นก็กำลังน้อย เพราะเจตนาในการทำกุศลไม่มั่นคง เพราะกำลัง ของกุศลน้อยไม่มั่นคงดังนี้ จึงเป็นช่องโอกาสให้แก่อกุศลกรรมที่ได้เคยทำมาเข้าแทรกแซง ดังนั้น อารมณ์ที่เป็นกุศลที่ส่งให้เกิดในภพชาติหน้าจึงเกิดขึ้นมาไม่สมบูรณ์ จิตที่ปฏิสนธิจึงได้ อุเบกขาสันติ รมกุศลวิบาก กล่าวคือ ปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิ จึงเกิดมาพิกลพิการไม่สมประกอบทางร่างกาย

สรุปได้ว่า บุคคลเมื่อตอนที่ใกล้จะตายจิตเป็นอกุศลมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์เกี่ยวกับโลภมูลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติ ใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นเปรต อสุรกาย บุคคลเมื่อตอนใกล้จะตายจิตเป็นอกุศลมีอารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับโทสมูลจิต ๒ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นสัตว์นรก บุคคลเมื่อตอนใกล้จะตายจิตเป็นอกุศลมีอารมณ์ที่ เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับโมหมูลจิต ๒ ดวงดวงใดดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตจิตใจเป็นสัตว์เดรัจฉาน บุคคลเมื่อตอนใกล้จะตายจิตเป็นกุศลมี อารมณ์ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ เกี่ยวกับมหากุศล ๘ ดวงใด ดวงหนึ่ง ผู้ปฏิสนธิในชาติใหม่ก็จะได้ชีวิตเป็นมนุษย์

๒.๕ สรุป

จากการศึกษา จิตกับความตายในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำเสนอในบทที่ ๒ นี้ สรุป เป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้

๒.๕.๑ ความหมายและสภาพทั่วไปของจิต

จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ มีชื่อที่ใช้แทนกัน ๑๐ ชื่อ มีหน้าที่ต่างกัน มีงานหลัก ๔ อย่าง คือ รับ (เวทนา), จำ (สัญญา), คิด (สังขาร), รู้ (วิญญาน) ความสำคัญของจิตเป็นที่อาศัยสอดประสานสัมพันธ์กับร่างกายแยกออกจากกันไม่ได้ จิตมีหลาย ประเภท แบ่งออกเป็น ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง การเกิดขึ้นของจิตแต่ละดวงต้องมีเจตสิกประกอบ ประชุมด้วยเสมอ สถานที่เกิดของจิตมีอยู่ด้วยกัน ๖ แห่ง คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, และใจ จิตจะ วางจากอารมณ์ไม่ได้ จิต คือ ตัวรู้ ส่วนอารมณ์ คือ ตัวถูกรู้ ย่อมควบคู่กันเสมอไป จิตและอารมณ์จะ เกิดขึ้นจากทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุทวาร (ตา), โสตทวาร (หู), ฆานทวาร (จมูก), ชิวหาทวาร (ลิ้น),

กายหาวาร (กาย), และมโนหาวาร (ใจ) จุดเริ่มต้นของชีวิตย่อมเกิดขึ้นนับแต่วินาทีองค์ประกอบทั้ง ๓ กล่าวคือ มารดาบิดาร่วมกัน ๑ และมารดาอยู่ในระยะที่มีไข่อสุข ๑ อีกทั้งมีคันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่ ๑ พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แล้ว จิตจึงมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์และสัตว์ สภาวะลักษณะของจิตมีจำนวนเพียง ๑ เท่านั้น เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เป็นไปตามธรรมชาตินั้นเป็นไปใน ๓ ลักษณะ คือ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จำแนกได้เป็น ๔ ภูมิ คือ ๑) กามาวจรจิต ๕๔ ดวง ๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ๔) โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐

๒.๕.๒ สภาวะจิตของผู้ใกล้ตาย

เหตุที่ทำให้ความตายปรากฏขึ้น ๔ อย่าง ได้แก่ ตายเพราะสิ้นอายุ ๑, ตายเพราะสิ้นกรรม ๑, ตายเพราะสิ้นอายุ และสิ้นกรรม ๑, ทั้ง ๓ อย่างนี้ เรียกว่า กาลมรณะ คือ การตายชนิดที่ถึงเวลาแล้ว และการตายโดยกรรมเข้าไปตัดรอน ๑ เรียกว่า อกาลมรณะ คือ เป็นการตายที่ยังไม่ถึงเวลา จิตเมื่อใกล้จะตายจะมีกรรม กรรมนิमित คตินิมิต มาปรากฏแล้วอาศัยอารมณ์ที่มาปรากฏตามอาการนั้น ๆ กระแสจิตอันบริสุทธิ์ หรือเศร้าหมองแล้วแต่กรรมที่จะส่งผล และมีอาการโน้มไปในภพชาติที่จะพึงเกิดขึ้น ตามกรรมที่จะส่งผลให้ปฏิสนธิ ถ้าเป็นกุศลกรรมกระแสจิตย่อมผ่องใสเยือกเย็น ถ้าเป็นอกุศลกรรมกระแสจิตย่อมขุ่นมัวเศร้าหมอง ความเป็นไปของกระแสจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อใกล้จะตายมีขณะเกิดเพียง ๕ ขณะแก่ผู้ที่ใกล้จะตายโดยทั่วไป กุศลกรรม อกุศลกรรม ซึ่งให้ปฏิสนธิเกิดขึ้นในภพหน้าแสดงตัวให้เด่นชัดออกมาปรากฏอยู่เหมือนอยู่เฉพาะหน้า โดยฐานะเป็นกรรมอารมณ์มรณาสันนินิ คือ การเกิดขึ้นสืบต่อแห่งจิตเป็นแถวเป็นแนวเมื่อเวลาใกล้จะตาย อารมณ์ของมรณาสันนินิ คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิमितอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ อารมณ์ทั้ง ๓ นี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกรรม ๔ ประการ ครุกรรม อาสันนกรรม อาจิณณกรรม และกฏัตตากรรม ตามลำดับ จุตติจิต คือ จิตดวงสุดท้าย เป็นจิตสุดท้ายแห่งปัจจุบันภพ และการเกิดขึ้นแห่งจุตติจิตมี ๒ อย่าง เกิดขึ้นสุดท้ายแห่งวิถิจิต และเกิดขึ้นเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลง ใน ๒ อย่างนี้ จุตติจิตที่เกิดขึ้นสุดท้ายแห่งวิถิจิตมี ๒ อย่าง และจุตติจิตเกิดเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลงก็มี ๒ อย่าง จิตที่ทำหน้าที่ดับสิ้นไปจากภพมี ๑๙ ดวง เรียกว่า จุตติกิจ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง, มหาวิบากจิต ๘ ดวง, และมหัคคตวิบาก ๙ ดวง

๒.๕.๓ สภาวะจิตต่อการเกิดใหม่

ปฏิสนธิ คือ หน้าที่ของจิตที่เกิดขึ้นต่อไปในภพใหม่มี ๑๙ ดวง เรียกว่า ปฏิสนธิกิจ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง, มหาวิบากจิต ๘ ดวง, มหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง อารมณ์ของกามปฏิสนธิ

ได้แก่ กรรม กรรมนิมิตอารมณ์ คตินิมิตอารมณ์ ที่มรณาสันขวนะรับมาด้วยทวารทั้ง ๖ เป็นปัจจุบัน
 อารมณ์ หรืออดีตอารมณ์ ปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นผลของกุศล-อกุศลอาสันนกรรมจะมี
 ปัจจุบันกรรมนิมิตอารมณ์ ถ้าเป็นผลของครุกรรม อาจิณณกรรม หรือกฏัตตากรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ปฏิสนธิจิตจะมีปัจจุบันกรรมนิมิตอารมณ์ไม่ได้ ส่วนปฏิสนธิจิตในภพใหม่ที่มีอดีตกรรมนิมิตเป็น
 อารมณ์ย่อมเป็นผลของกรรมได้ทั้ง ๔ ประการ อารมณ์ของรูปปฏิสนธิเป็นกรรมนิมิตอารมณ์ที่เป็น
 บัญญัติอย่างเดียว อารมณ์ของรูปปฏิสนธิก็เป็นกรรมนิมิตที่เป็นมหัคคตะ และบัญญัติเป็นอารมณ์
 ตามสมควรแก่ฉานเหมือนกัน ผู้เกิดอยู่ใน ๒๖ ภูมิ ได้แก่ กามบุคคล ๑๑ ภูมิ, รูปพรหมบุคคล ๑๕
 ภูมิ มีรูปและนามเป็นปฏิสนธิ กล่าวโดยชั้นได้ชั้น ๕ กล่าวโดยภูมิ เรียกว่า ปัญจโวการภูมิ ปฏิสนธิ
 จิตที่เกิดจากจุติจิตถ้าไม่ได้ฉานก็จะเกิดในกามภูมิทั้ง ๑๑ ภูมิได้ โดยเกิดเป็นเทวดา มนุษย์ หรือ
 อปายสัตว์ มีสัตว์นรก เปรต อสุรกาย ตีรจฉาน และมีปฏิสนธิเป็นติเหตุกปฏิสนธิ ทวิเหตุกปฏิสนธิ
 หรืออเหตุกปฏิสนธิก็ได้ แล้วแต่กุศล-อกุศลกรรมที่ตนทำไว้ได้โอกาสส่งผลภพหนึ่ง ๆ ของสัตว์
 ทั้งหลาย ปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในเบื้องต้นแห่งภพ ภาวักจิตที่เกิดขึ้นในท่ามกลางแห่งภพ และจุติจิตที่
 เกิดในเบื้องปลายแห่งภพทั้ง ๓ อย่างนี้ มีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือประเภทเดียวกันก็ได้ อปาย
 ปฏิสนธิ คือ ปฏิสนธิจิต เจตสิก และกัมมชรูปของสัตว์นรก เปรต อสุรกาย ตีรจฉาน ย่อมเกิดใน
 อปายภูมิ ๔ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิบากจิต มี ๑ ดวง ย่อมเกิดในอปายภูมิ ซึ่งเรียกอีกอย่าง
 หนึ่งว่า ทุกติภูมิ มหาวิบากจิต ๘ ดวง ย่อมเป็นปฏิสนธิจิต ภาวักจิต และจุติจิต ของมนุษย์และเทวดา
 ทั่วไปย่อมเกิดได้ในมนุษย์ภูมิและเทวภูมิ ๖ คือ กามสุคติภูมิ ๗ ในกามาวจรปฏิสนธิจิต ๑๐ ดวง จิตที่
 เกิดตามภูมิ ได้แก่ อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิบาก ๑ ดวง เกิดใน อปายภูมิ ๔, อุเบกขาสันตிரณอกุศล
 วิบาก ๑ ดวง เกิดใน มนุษยภูมิ ๑ และจาตุมหาราชิกาภูมิ ๑, มหาวิบากจิต ๘ ดวง เกิดในกามสุคติ
 ภูมิ ๗ ความเป็นไปแห่งวิจิตรที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ย่อมเกิดขึ้นอยู่อย่างไม่ขาดสาย โดยมีภาวักจิตคั่น
 ระหว่างวิถีเป็นไปอย่างนี้จนตลอดชีวิต ตามสมควรแก่ทวารนั้น ๆ หลังจากจุติดับลงแล้วจิตทั้งหลายมี
 ปฏิสนธิจิต เป็นต้น ก็เกิดขึ้นสืบ ๆ กันต่อไปอีก หมุนเวียน ตั้งชาติ ตั้งภพ ตามลำดับหน้าที่ ปฏิสนธิ
 ภาวัก จุติ ของบุุขและพระเสขบุคคลทั้งหลายที่ยังต้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ใน ๓๑ ภูมิ